

GRIMM TÖRVÉNYE

NYELVTUDOMÁNYI TANULMÁNY

IRTA

DR. PETZ GÉDEON

EGYETEMI MAGÁNTANÁR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT/

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1888.

ELSŐ FEJEZET.

Régibb nézetek. Grimm elmélete.

Az a törvény, vagy helyesebben törvények összege, mely a fejtegetésünk tárgyául szolgál, ama változásokat foglalja magában, a melyeket az indogermán ősnyelv explosiv-hangjai a germán nyelvekben való továbbfejlődésükben feltüntetnek.

Grimm Jakab, a német nyelvtudomány nagymestere, volt az első, a ki felismerte az ezen változásokban nyilatkozó törvényszerűséget s ő volt az első, a ki e változásokat egy általa *lautverschiebungnak* (hangmozdítás) nevezett hangtörvényben összefoglalta. Azóta a *lautverschiebung* törvénye egyik megingathatatlan sarkköve lett nemcsak a német, hanem az egész indogermán összehasonlító nyelvtudománynak. E törvény egyrészt helyes világításban tüntette fel azon viszonyt, melyben a germán alapszavak az ebből szakadt leánynyelvek hangrendszerében az idg. ősnyelv hangjainak egy részéhez áll, s másrészt, a mi talán még fontosabb, első példáját tüntette fel a nyelv életében uralkodó következetes és szabályszerű hangfejlődésnek, a mit a mai nyelvtudomány főelveként hangoztat. Teljesen méltányos tehát, ha a nevezetes törvényt felfedezőjéről *Grimm törvényének* is nevezik, (Raumer, Scherer)*), bár, a mint fejtegetésünk folyamán látni fogjuk, Grimm felfogását az újabb kutatás sok tekintetben módosította.

*) Főleg az angol nyelvtudományban általánosan elterjedt neve ez a *lautverschiebungnak* (*Grimm's law*). Mi a következőkben vagy megtartjuk a törvény német nevét, vagy *hangmozdításnak* nevezzük azt, a hogy Dr. Heinrich Gusztáv, a törvénynek nálunk bizonyára első ismertetője, egyetemi előadásaiiban nevezi. A fogalmat egész pontosan kifejező magyar nevet alig lehetséges alkotni; hisz a német szó is magában véve egészen színtelen és ráillenék minden hangváltozásra, de már annyira összenőtt a fogalommal

A mi azon tényeket illeti, a melyeket Grimm e törvénybe foglalt, azok már jóval az ő fellépése előtt magukra vonták egyes nyelvkuatatók figyelmét; e tekintetben az első nyomok a 16. századba vezetnek vissza.¹⁾

Már *Aventinus* (Turmair János 1477—1534) vette észre, hogy az alnémetek *p*-t ejtenek, a hol Felső-Németországban *pf* áll, hogy a szászok *t*-t mondanak, a hol a többi németek *s*-t.²⁾

Pancratius Castricomius a Williramról elnevezett ófelnémet nyelvemlék 1598-iki kiadásához írt jegyzeteiben azt a megjegyzést teszi, hogy Williram nyelvében a németalföldi *d*-nek *th*, (*dicke* : *thicco*), a *t*-nek *z* (*soete* : *suoze*) felel meg.³⁾

Goldast Menyhért (1576—1635) egy 1604-ben megjelent művében számos példát hoz fel arra, hogy a görög és latin *p*-nek német *f* felel meg.⁴⁾

Franciscus Junius, a XVII. század legkiválóbb germán philologusa (1589—1677), azt a megfigyelést teszi, hogy a szökezdő görög *k*-, latin *c*-nek a gótban és angolszászban *h* felel meg.⁵⁾

Morhof Daniel kiel tanár (1639—1691) ismétli Junius e megfigyelését és még hozzá csatolja a *h* és *g* váltakozását (*hortus* : *Gart*, *hesternus* : *gestern*, *hostis* : *Gast*).⁶⁾

A mi századunk elején *Kaune Arnold* erlangeni tanár (1773—1824) *Über die Verwandtschaft der griechischen und teutschen Sprache* (1804) című művében (111. l.) már nagy részét ismerte

hogy teljesen adequat kifejezésének tűnik fel, épúgy mint az *ablaut*, *umlaut* s egyéb német grammatikai terminusok, a melyeket szintén bajos egész találóan lefordítani.

¹⁾ L. Raumer, *Geschichte der germ. Philologie* 1870.

²⁾ «Niederländer brauchens *p* allein, wo das Oberland *pf* hat, Paltz Pfaltz, Pferd, Perdt, Pfaff, Paff... *T* haben die Sachsen wo die andern Teutschen *s* haben, nach dem Griechischen brauch, Wittenberg Weissenberg, Watter Wasser». *Chronica* 1566. 8. b. l., Raumer id. h. 19—23. l.

³⁾ Raumer id. h. 93. l.

⁴⁾ *Paraceticorum ceterum pars* I. 489. l., Raumer id. h. 52. 56 l.

⁵⁾ «Initiale vero *k* sæpiissime transire in aspiratam evincunt hæc *καὶ νάβις*, cannabis. *healm* a *κάλανος*, calamus culmus. *hydan* a *κρύπτειν*, abscondere occultare. *hlidan*, *gchlidan* a *κλειδοῦν* claudere clavi. *hlud* a *κλυτός*, vocalis argutus. *humd* a *κρυδίων* catellus. *hora* a *κόρυζα* gravedo pituita. Got. *hliftus* a *κλέπτειν*, fur. *hranjan* a *κρεμῖν*, crucifigere, etc.» *Etymologicum Anglicanum* s. v. *lean*. Raumer id. h. 127. l.

⁶⁾ *Unterricht von der Deutschen Sprache und Poesie*. Kiel 1682. 38., 118., 139. l., Raumer 158. l.

fel azon jelenségeknek, a melyekre később Grimm Jakab törvényt alapította. Kanne kimutatja hogy a germán *f* görög π -nek, a germ. *b* gör. φ -nek és lat. *f*-nek; felnémet *z* alnémet *t*-nek és gör. *d*-nek, fn. *t* aln. *d*-nek, germ. *h* gör. χ -nak, germ. *g* gör. χ -nek, germ. *k* gör. γ -nek felel meg. ¹⁾

Erre következett azután Rask Emánuel dán nyelvtudós összeállítása *Undersøgelse om det gamle Nordiske eller Islandske Sprogs Oprindelse* (1818) cz. művében. Példákkal igazolja a következő hangok megfeleléseit: lat. gör. *p* : izlandi *f*, *t* : *th*, *k* : *h*, *d* : *t*, *g* : *k*, φ : *b*, ϑ : *d*, χ : *g*. (169. l.)

Mint hogy újabban némelyek el akarták vitatni Grimmtől a lautverschiebung felfedezésének érdemét és Rask nevéhez akarták azt fűzni, ²⁾ Raumer (id. h. 513. l.) szükségesnek tartotta, hogy Grimm érdemeit határozottabban kiemelve. «Kétségtelen, úgy mond Raumer, hogy Rasknál megvannak a Grimm-féle törvénynek összes elemei, legalább a mennyiben a görög- latin és a germán hangállapot viszonyáról van szó. Alig lehet kétséges az is, hogy Grimm a maga törvényét ezen Rask-féle összeállításból vonta le. De maga a felfedezés nem Rasknak, hanem Grimmnek tulajdona. Grimm felfedezésének lényege két pontban áll: először hogy ő felismerte azt, hogy itt oly törvénnyel van dolgunk, a mely egyformán érvényes minden organumra, hogy tehát egy processus *f*-fé változtatta a *p*-t, *th*-vé a *t*-t és *h*-vá a *k*-t, egy második processus elváltoztatta a *b*-t *p*-vé, a *d*-t *t*-vé, a *g*-t *k*-vá, és végre egy harmadik a φ -t *b*-vé, a ϑ -t *d*-vé, a χ -t *g*-vé. Másodszor annak felismerésében, hogy ugyanaz a processus, mely a görögöt a góttal köti össze, ismétlődik a gót és ófelnémet között.» Vajjon ma is egészen Raumer szavaival fejezhetjük-e ki Grimm felfedezésének jelentőségét, az ki fog még tűnni későbbi fejtegetésünkéből; hogy Grimm az ezen tényekben mutatkozó törvényszerűség felfedezésével mily érdemet szerzett magának, azt már röviden említettük. Különben magának Rasknak soha sem jutott eszébe, hogy a felfedezés érdemét a maga részére vindikálja; ő daczára annak, hogy az adatokat már Grimm előtt felismerte volt, Grimm egész

¹⁾ Raumer id. h. 363. 513. l.

²⁾ E. Jessen, *Om J. Grimms lydfrenskydingslaere*. Tidskrift for Philologi og Paedagogik, II, 165—171. l. (1861).

hangtanával szemben mindvégig ellenséges állást foglalt el. (Rau-mer id. h. 514. l.)

Térjünk át most magának Grimmnek elméletére.

Grimm Jakab grammatikájának (*Deutsche Grammatik*) első kiadásában (1817) egyáltalában nem szánt külön tárgyalást a hangtannak, csak a második kiadásban (1822) tárgyalta egy külön részben (*I. Buch: Von den Buchstaben*). Itt fejtette ki először a *lautverschiebung* törvényét is (584—592. l.). Még bővebben tárgyalta később e jelenséget *Geschichte der deutschen Sprache* (1848) című művében (392—434. l.) s alkalmasint ebben az alakban vette volna fel a törvényt grammatikája harmadik kiadásába is, ha a halál nem szakítja el még előbb élete fonalát. Legczélszerűbb lesz, ha mi is ezen utolsó, legbővebb tárgyalást vesszük itt szemügyre.

«Elérkeztünk, így kezdi Grimm előadását, azon ponthoz, a hol a német nyelv elválik rokonaitól és egyedül halad tovább, sőt a hol saját törzsei közt is lényeges különbségnek veti meg alapját.

Miért találunk az őstrokon és az ezeknek megfelelő német alakok között eltéréseket a néma hangzók (muták) fokát illetőleg? A többi mind egyezik egymással, a német szó eltávolodik tőlük: szanszkrit *pitr*, l. *pater*, gör. *πατήρ*, gót *fadar*; gör. *φέρω*, l. *fero*, gót *baira*; gör. *κύων*, l. *canis*, ir *cu*, gót *hunds*; gör. *γένος*, l. *genus*, gót *kuni*; gör. *χόρτος*, l. *hortus*, g. *gards*; szkr. *tri*, l. *tres*, g. *preis*; szkr. *dantas*, l. *dens*, litv. *dantis*, g. *tunpus*; gör. *δaukταρ*, g. *dauhtar*.

Ha továbbá angol szókat hasonlítunk újfelnémetekhez, észreveszszük, hogy a *ten, tooth, day, deep, thief, tharm, thick* elleneben úfn. *zehn, zahn, tag, tief, darm, dick* állanak. Vajjon mi az oka e meghasonlásnak?

E változásokat nem idézik elő megelőző vagy következő betűk (buchstaben!) és e különbségek nem szolgálnak arra, hogy grammatikai formák kísérői legyenek. A hol beállanak, ott állandó jellemük van, melyet egy határozott nyelv vagy nyelvjárás ismeretétől jelének kell tekintenünk. E hangváltozás belenyúlik minden organum összes fokaiba, mind tovább mozdítja őket. Nem változik el csak egy hang bizonyos czélra, hanem mindnyájan egyszerre, a nélkül hogy ezzel a nyelv belsejében el lenne érve valami.

A hangmozdítást találóan kocsikhoz lehet hasonlítani, a melyek körben mozognak, elfoglalják egymás helyét, de soha utól nem érik egymást.

A törvény röviden ekkép hangzik: *mind a három organum [gutturális, labialis és dentalis] mediája elváltozik tenuis-szá, a tenuis aspirátává, az aspirata ismét mediává.*

E szerint tehát kilencz egyenlet áll elő, a melyeket elméletileg így állíthatunk fel:

gör. lat.	<i>b</i>	<i>p</i>	<i>ph</i>	<i>g</i>	<i>k</i>	<i>ch</i>	<i>d</i>	<i>t</i>	<i>th</i>
gót	<i>p</i>	<i>ph</i>	<i>b</i>	<i>k</i>	<i>ch</i>	<i>g</i>	<i>t</i>	<i>th</i>	<i>d</i>
ófel.	<i>ph</i>	<i>b</i>	<i>p</i>	<i>ch</i>	<i>g</i>	<i>k</i>	<i>th</i>	<i>d</i>	<i>t</i>

Valósággal azonban nincs ez egészen így, a második és harmadik sor ekkép módosúl a gótban és ófelnémetben:

gót	<i>p</i>	<i>f</i>	<i>b</i>	<i>k</i>	<i>h</i>	<i>g</i>	<i>t</i>	<i>th</i>	<i>d</i>
ófel.	<i>ph</i>	<i>f</i>	<i>p</i>	<i>ch</i>	<i>h</i>	<i>k</i>	<i>z</i>	<i>d</i>	<i>t</i>

Az elváltozás ezen törvénye legszigorúbban a szókezdő hangokra van alkalmazva, a szóközépi és szóvégi hangok eltéréseknek vannak alávetve.

A német [germán] nyelvnek nincs gutturális aspirátája, tehát *h*-val helyettesíti ezt, a mi aztán nem mozdítható el tovább. Azért a gör. *x*-nak úgy a gótban, mint az ófn.-ben *h* felel meg. Hasonló esetet találunk a labialisoknál, úgy a gót, mint az ófn. nyelv *f*-et tüntet fel. A harmadik (dentalis) sornál azonban tisztán elválnak media, tenuis és affricata, azon további változással, hogy az ófn.-ben *th* helyébe *z* = *ts* lépett.»

Grimm ezután számos példával illusztrálja törvénye egyes eseteit; feleslegesnek tartjuk ezek csak egy részének is reprodukálását, minthogy később még elég nagy számmal mutatjuk be az egyes elváltozások példáit, nem is tekintve azt, hogy a Grimm felhozta példák között a nyelvtudomány mai állása szerint nagyon sok a kétes értékű.

Grimm ezután 23 pontban megjegyzéseket csatol e törvényhez, melyek közül a fontosabbakat közöljük.

«A néma hangzók elváltozása nem tűnik fel mint kivétel, hanem mint valódi, erősen egymásba nyúló, tagolt szabály.» (2. pont.)

«A consonantismus alapja a media. A lautverschiebung ezen kezdődik, ebben van mintegy a hang természetes ereje, mely tenuis-szé vékonyúl (sich verdünnt) és aztán megint aspirátává

sűrűsbödik (sich verdickt). Ebből aztán ismét le kell csepegnie (muss wieder abtropfen) a médiának.» (5. p.)

«Mihelyt a nyelv megtette az első lépést, elhagyta első organikus hangfokát és a második fokra lépett, nem kerülhette el, hogy ne tegye meg a harmadik lépést is. De e két lépésnek nem kellett egyidejűleg és ugyanazon terjedelemben történnie. Mert a mint-hogy a rokon nyelvek közül csak a német (= germán) tette meg az első lépést, úgy a németnek megint csak egy része tette meg a másodikat.» (6. p.)

«A régi hangok kimozdultak ugyan helyükből, de aztán ismét rendbe sorakoztak. Az elváltozás nem ment ugyan végbe minden hátrány nélkül, sőt előttem bizonyos tekintetben barbarság és elvadulásként tűnik fel, a melytől nyugodtabb népek tartózkodtak, a mely azonban a németek előrehaladásával és szabadságösztönével függ össze. A nyelvek fejlődésének történeténél nem szabad figyelmen kívül hagyni a népek történetét.» (7. p.)

«A lautverschiebung által előidézett hátrányok egyike a következő. Eleinte mediák, tenuisok és aspiraták bizonyos rend és bölcs mérték szerint voltak a nyelvben elosztva: mediák és tenuisok nagyobb számmal mint aspiraták. A hangmozdítás által azonban az aspiratio túlsúlyra vergődik s ebből nehézségek és érdesség (rauheit) erednek. Az egyensúly, mely régente a nyelv gazdálkodásában az organumok fokai között fennállott, ezáltal megzavarodik.» (8. p.)

Ezek után törvénye *kivételeit* sorolja fel (9—14. p.), a melyeket azonban ma már nem tekintünk azoknak. A gót *dis-* particulát pl. nem szabad egybeállítani a német *zer-* (ófn. *zur-*, *zar-*, *zir-*) rel, ez utóbbi szabályszerűen megfelel a gót *tuz-*nak. Szintoly helytelen a lat. *dies* és gót *dags* (nap) összehasonlítása, a *dies* tője szabályszerű elváltozással megvan a gót *sin-teins* (mindennapi) második részében. A g. *taujan* és *dēds* szók tövei sem tartoznak együvé. A *fadar*-féle kivételek Verner törvénye által intéztettek el. Az ófn. *pitar* (*bitter*, g. *baitrs*) *t*-je a következő *r* hatása alatt maradt meg. Szintúgy egyéb hangtani feltételek okozzák a tenuis megmaradását a *ht ft st sk sp* hangcsoportokban.

Grimm azután a felnémet hangmozdítást tekinti közelebről. «Az ófn. dialektusok közül azok, a melyek az alnémet területtel határosak, többé-kevésbé megmaradnak a hangmozdítás második

fokán. A harmadik fok (a felnémet hangmozdítás) egyáltalában egész következetességgel csak azon a területen van keresztülvéve, a melyet *szigorú-felnémetnek* (*streng-althochdeutsch*) nevezhetünk. Ezt később legyőzte az a lágyabb tájszólás, a melyben a gót és ófn. hangállapotok különös módon össze vannak vegyítve (t. i. a közép-német).» Grimm azután egyes nyelvemlékekből (Isidor, Otfrid, Tatian) kimutatja a törvénytől való eltéréseket; az Isidor-fordítás szerinte hangtanilag a legszabályosabb, Otfrid a legszabálytalannabb. A második (fn.) hangmozdítás tehát bizonyos zavart tüntet fel, látszólag a régi állapotokhoz ragaszkodás mutatkozik, de nem következetesen. Grimm e zavar első csiráját abban keresi, hogy a labialis és gutturális aspirata helyébe már a gótoknál a pusztaspiráns lépett, ez a mediákra és tenuisokra is hatással volt. A dentalisoknál szabályszerű lefolyás észlelhető. (15. p.)

«Minthogy a lautverschiebung a német nyelv biztos mutatója, ebből az következik, hogy azon szók, a melyeknek némahangja pontosan megegyezik a rokon nyelvekével, kölcsön vetteknek tekintendők. Ez áll főkép a szó kezdetére nézve. Ilyenek: gót *pund* (l. *pondo*); g. *kaisar*; ófn. *phorta* (*porta*), *châsi* (*caseus*), *purpura*, *palma*, *kîrsa* (*cerasum*) stb.» (17. 18. p.)

Ennyit Grimmnek e törvényre vonatkozó fejtegetéseiből. Grimm óta a német philologia minden ága s így a nyelvészeti kutatás is bámulatos haladást tett s így természetes, hogy az általa felvetett probléma egészében és részeiben szintén újból és újból a kutatás tárgyául szolgált. Az újabb nyelvtudomány kevésbbé költőien fogta ugyan fel a kérdést, mint Grimm, de, úgy hisszük, biztosabb alapra fektette. Egész irodalma keletkezett a lautverschiebungnak, a tudósok egész sora foglalkozott vele: Raumer, Curtius, Lottner, Grassmann, Delbrück, Scherer, Heinzel, Paul, Braune, Verner, Sievers, Kräuter, Brugmann, Kluge mind fontosabb adalékokkal gazdagították ez irodalmat. Nézeteikkel elég alkalmunk lesz foglalkozni a következő fejezetekben, melyekben a kérdést részletesen kívánjuk tárgyalni.

MÁSODIK FEJEZET.

A germán hangmozdítás.

Minthogy Grimm törvénye azon változásokat foglalja magában, amelyekben az indogermán ősnyelv explosiv hangjai a germán nyelvekben átmentek, szükséges, hogy mindenekelőtt megismerkedjünk az idg. ősnyelv amaz alapúl szolgáló hangjaival. *)

E hangokat feloszthatjuk az articulatio helyének és az articulatio módjának szempontjából.

Az idg. explosivák az *articulatio helyére* nézve négyfélék voltak:

1. *Labialisok* vagy *ajakhangok*, melyek a felső és alsó ajak egymáshoz szorulása által képződnek: *p b ph bh*.

2. *Dentalisok* vagy *foghangok*, melyek a nyelvnek a fogakhoz vagy a felső foghúshoz szorulásakor keletkeztek: *t d th dh*.

*) A következőkre nézve l. főleg *Brugmann* nem rég megjelent compendiumát: *Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogerm. Sprachen*. I. Bd. Einleitung und Lautlehre (Strassburg 1886), a legújabb nyelvtudományi kutatás eredményeinek e kitünő foglalátját.

A mi a hangok *transscriptióját* illeti, ez az, a melyet a legújabb nyelvtudományi munkákban szokás használni s a melyet pl. *Brugmann* is alkalmaz. Az idg. explosivhangok átírását fent adjuk. Az ősnyelv *vocalisai* a következők voltak: *á, e, i, o, u; ā, ē, ī, ō, ū; ə* (egy határozatlan rövid e-féle hang); az idg. *liquidák*: *r, l*; ezek mint szótagképzők is fordúlhattak elő, ez esetben jelölésük: *r̥, l̥*; *nasalisok*: *m, n* (ez utóbbi az esetleg rákövetkező explosivhang minősége szerint módosult), mint szótagképzők (*nasalis sonans*): *ṁ, ṅ*; *spiransok*: *s, z, j, v*. A *vocalisok* közül *i* és *u* *consonans-functióban* is fordúlhatnak elő (de még mindig különböztek a hozzájuk közel álló *j* és *v* *spiransoktól*), jelölésük: *ĩ, ũ*. — A germán nyelvek hangjainak *transscriptióját* illetőleg a specialis német nyelvtudományi munkákat (pl. *Paul* és *Braune* folyóiratát, vagy a *Braune-féle Sammlung kurzer Grammatiken germanischer Dialekte* cz. gyűjteményét) követjük; az egyes hangok megjelölését előfordulásukkor beszéljük meg.

Az előforduló rövidítések a következők: *idg.* = indogermán; *óí.* = óind (szanszkrit); *gör.* = görög; *l.* = latin; *szl.* = szláv; *litr.* = litván; *germ.* = germán; *g.* = gót; *óízl.* = ó-izlandi; *ny. germ.* = nyugati-germán; *angsz.* = angol-szász; *ósz.* = ó-szász; *fn.* = felnémet; *ófn.* = ófelnémet; *kfn.* = középfelnémet; *úfn.* = újfelnémet; *aln.* = alnémet; *frk.* = frank; *gy.* = gyöker; a * reconstruált alakot jelent. *KZ.* = *Kuhn-féle Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung*; *Beitr.* = *Paul és Braune-féle Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*.

3. *Palatalisok* vagy *ínyhangok*, a nyelv hátának közepe a kemény inynyel zárt képez: $\hat{k} \hat{g} \hat{k}h \hat{g}h$ (régebben $k^1 g^1$ stb.)

4. *Velarisok* (*lágýínyhangok*), az elzáródás a nyelv hátának hátulsó része és a lágýiny által történik: $q \text{ } \grave{a} \text{ } qh \text{ } \grave{a}h$ (régebben k^2, g^2, k^2h, g^2h .)

A palatalis hangok később az idg. nyelvek egy részében (gör., ital., kelta, germ.) mint gutturalisok tűnnek fel, a másik részben (árja [= óind és iráni], örmény, albán, lituszláv) sziszegőkké váltak, még pedig részben affricatákká, részben spiransokká. A velaris hangok ellenben az első négy nyelvben gyakran egy u hangot fejlesztenek maguk mellett, a többi nyelvek nem mutatják ezen, *labializálás*-nak nevezett tünetényt. Az első négy nyelv is csak bizonyos szókban labializálja a velaris hangot. Valószínű, hogy itt egy az idg. ősnyelvbe visszanyúló dialektikus jelenséggel van dolgunk.

A felsorolt hangokat feloszthatjuk egy másik szempontból is, az *articulatio módjának* szempontjából. Az a különbség itt a legfontosabb, melyet az úgyn. *tenuis* és *media* hangok közt kell felállítanunk, emezek *zöngés*, amazok zönge nélküli hangok voltak. Mind a kétféle hangot *aspiratióval* (hehezettel) vagy a nélkül lehetett ejteni (l. Balassa *Phonetika* 25. 85. l.).

Az articulatio módját illetőleg tehát szintén négy csoportba oszthatjuk be az idg. ősnyelv explosiváit:

1. *Tenues*: $p \text{ } t \text{ } \hat{k} \text{ } q$
2. *Mediae*: $b \text{ } d \text{ } \hat{g} \text{ } \grave{a}$
3. *Tenues aspiratae*: $ph \text{ } th \text{ } \hat{k}h \text{ } qh$
4. *Mediae aspiratae*: $bh \text{ } dh \text{ } \hat{g}h \text{ } \grave{a}h$

Az idg. ősnyelvben gyakoriság tekintetében első helyen állottak a tenuisok, másodikon a media aspiraták, harmadikon a mediák, legritkébbak voltak a tenuis aspiraták.

Ez a hanganyag, melyet az egyes idg. nyelvek az ősnyelvtől örökségkép átvettek, természetesen tovább fejlődött s lassankint más alakot öltött. Egyes nyelvek, mint az ó-ind vagy a görög, általában véve meglehetősen hűséggel őrizték meg az explosivák eredeti állapotát, mások tetemesebben módosították, a germánban például a hangok közül egyetlenegy sem maradt meg változatlanul, mindannyian kimozdultak helyükből. Részben más, már az idg. ősnyelvben megvolt hangok helyét foglalták el, részben egészen új, az ősnyelvben még ismeretlen hangokká lettek.

Mielőtt e változásokat egyenkint tekintjük, szükséges, hogy az articulatio módjának néhány oly változását vegyük szemügyre, mely már az idg. ősnyelvben ment végbe; szükséges azért, mivel ez világot vethet oly esetekre, midőn tisztán a germán lautverschiebung törvényének szempontjából szabálytalanságot lehetnének hajlandók feltenni: Az esetek, melyek problémánkat közelebből érintik, a következők:¹⁾

1. A mediák zöngé nélküli hangok előtt már az idg. ősnyelvben *tenuisokká váltak*; pl. a *reġ-* gyökérből képzett particium **reġ-tós* helyett **rek-tós-nak* hangzott (ebből való azután gör. ῥεζτός, g. *raġts*, ófn. *reht*).

2. Ha dentalisok dentalisokkal kerültek együvé, egy *s-féle hang* fejlődött a két hasonnemű hang között, tehát a *t + t*, *t + th*, *d + d*, *d + dh* csoportok már az ősnyelvben *tst*, *t^{sth}*, *d^{sd}*, *d^{sdh}*-vá lettek (mások szerint az idg. *t*, *d* hangok interdentalisok voltak s így a közöttük fejlődött spirans is interdent. volt, l. Kluge Beitr. 9, 151). Pl. a *sed-* gy. participiuma **sed-tós* az 1. törvény szerint először **set-tós*, a 2. törvény szerint **setsttós* alakot öltött. A latin és germ. nyelvekben a *tst* *ss*-szé lett (l. *ob-sessu*⁸, óizl. agsz. *sess* «sedes»), *r* előtt azonban *st*-vé (g. *blōtan* imádni: *guf-blōstreis*).²⁾

3. Az idg. ősnyelvben voltak oly gyökök, melyeknek *régse* hangzója hol mint *tenuis*, hol mint *media* jelenik meg; pl. egy *speġ-* gy.-re megy vissza a lat. *-spicio*, ófn. *spehōn* (kémleni), *spāhi* (eszés); ellenben e gyökérnek *speġ-* alakjára mutat az óizl. *spakr* (okos), ószl. *paziti* (attendere). A legtöbb esetben a gyökér azon alakjában, mely a mediát tünteti fel, egy nasalis mutatkozik, lehet hogy a tenuisnak mediává változása ezzel okozati összefüggésben van.

4. Az előbbihez hasonló az egyes gyökök végén feltűnő *media*: *media aspirata*-változás; egy *meġh-* gyökérré mutat vissza ói. *majmán-*, *meġ-* gy.-re gör. *μέγας*, g. *mikils* (nagy).

Lássuk most, mikép fejlődtek tovább az idg. ősnyelv explosívái a germán alapsnyelvben.

A) *Tenues*.

Az idg. ősnyelvnek, mint láttuk, az articulatio helye szerint négyféle tenuisa van: labialis *p*, dentalis *t*, palatalis *k̂* és velaris *q*.

¹⁾ L. Brugmann, *Grundriss* 469. §.

²⁾ L. e kérdésre nézve bővebben Osthoff, *Zur Geschichte des Perfects im Indogerm.* 1884. 560. s k. l.

Ha azt tekintjük, mi felel meg e hangoknak a germán nyelvekben, általában véve azt a szabályt állíthatjuk fel, hogy az *idg.* tenuisok a germánban a megfelelő spiransokká váltak, tehát $p > f$, $t > p$, $k > \chi$, $q > \chi$, χ^u . Physiologiaiilag meghatározva, a szájüreg teljes elzárása helyett csupán szűkülés állott be.

Régebben többet foglalkoztak avval a kérdéssel, mikép ment végbe e változás, vajjon közvetlenül-e, vagy pedig bizonyos átmeneti hangok közvetítésével. Azt a nézetet, hogy a tenuisból egyenesen spirans lett, vagyis hogy egyszerűen az elzárás lazulása forog fenn, Scherer állította fel (*Zur Gesch. d. deutschen Sprache*¹ 85; *Zeitschr. f. d. österr. Gymn.* 12, 656). Egy másik lehetőség az, hogy a tenuisból először aspirata lett, ebből affricata (ten. + homorgan spirans) és ebből egyszerű spirans. (Paul, *Beitr.* I. 153—154). Hogy e kettő közül melyik nézet a helyes, azt — a bizonyító anyag teljes hiánya mellett — nem lehet eldöntenünk. Egy harmadik nézetet, mely azonban a nehézségeket inkább fokozza, semhogy elhárítaná őket, Heinzel állított fel (*Niederfränk. Geschäftssprache* 146. s k. l.). Szerinte a tenuisok jésítés következtében váltak affricatákká és azután spiransokká, tehát $p\ t\ k$ először $pj\ tj\ kj$ -, azután $pf\ tp\ kx$ -, és végre $f\ p\ \chi$ -vá. Ez azonban a kérdésnek csak elodázása, mert itt megint azt a talányt kell megfejttenünk, hogy honnan ered maga a jésítés.

A nyelvtudományban mindig nagyobb tért kell hogy hódítson az a törekvés, hogy az úgyn. spontán hangváltozásokat lehetőleg kiküszöböljük s a mennyit lehet *combinatoricus változásokból* magyarázzunk ki. Ez a törekvés mutatkozik, úgy hisszük, Brugmann legújabb kísérletében, midőn a tenuisoknak spiransokká változásában bizonyos fokozatokat különböztet meg. (*Grundriss* 527. §.) Szerinte először azon p és k -hangok váltak a megfelelő spiransokká f -fé és χ -vá, a melyek t és s előtt állottak. Brugmann több rokon nyelvre utal, a melyekben szintén megvannak e változásnak nyomai, ezek az *iráni nyelvág* (*Grundriss* 473. §.), a *samnit-umbriai nyelvjárások* (502. §.) és a *kelta nyelv* (339. 515. 517. §.) Első lett volna tehát a pt , ps , kt és ks csoportoknak ft , fs , χt , χs -szé változása, pl. gör. $\chi\lambda\epsilon\pi\tau\chi s$: g. *hliftus* (tolvaj), a már említett *idg. *rehtós* alakból germ. **rehtás*, g. *rahts*. Hogy ezen csoportok első tenuis-eleme csakugyan előbb vált spiranssá, mint a más posi-tióban álló tenuisok, azt még avval is véljük erősíthetni, hogy az új spirans ettől fogva ép oly hatással van a következő hangra, mint az eredeti *idg.*

spirans (*s*), t. i. megóvjja az elváltozástól. Ha a tenuisoknak spiranssá változása egy csapásra történt volna, akkor a **rehtós* alakból **rexpás*-nak kellett volna előállania; a *t* előtt álló *k*-nak tehát már előbb kellett elváltoznia, mielőtt a vocalis előtti *t* elváltozott volna.

Erre következett azután az idg. *ts* és *tst* csoportok elváltozása; a germánban mind a két esetben *ss* állott elő (hosszú hangzó után *s*), csak az *r* előtt álló *tst* lett (valószínűleg *tpt*, *pt* átmeneti fokokkal) *st*-vé; pl. idg. **uīdsnt*, **uītsnt*: germ. **uīssun* (ófn. *wissun*, óizl. *vissu*), ugyanazon *uēid*-gyöker participiuma **uīd-tós*, **uīstós* germ. **uīssás* (ófn. *giwis*, adv. *giwisso*), és ugyancsak ezen gyökérnek egy más fokú (hosszú hangzós) alakjából **uītstos*: germ. *uīsaz* (g. *un-weis*, v. ö. l. *vīsus*).

Ezután a *tk* hangesort lett *sk*-vá (*pk* átmeneti fokkal?).

Egy **ratkua*-alak **raskua*-vá lett, óizl. *roskr*- (merész), ófn. *rasc* gyors (idg. *rot*-gy. sietni, ófn. *rado* gyors).

Brugmann szerint csak az eddig felsorolt változások után következett a hátralevő tenuisok általános elváltozása zönge nélküli spiransokká, tehát idg. **pēku*: germ. **fēxu* (g. *faihu*) **patēr*: **fapēr*.

Mielőtt az idg. tenuisoknak további történetét vesszük szemügyre, a következőkben összeállítjuk az eddig tárgyalt tenuis > zöngétlen spirans-változás legfontosabb és legbiztosabb példáit. *)

1. *Labialis tenuis*. Az idg. *p*-nek (ói. *p*, gör. *π*, l. *p*, litv. *p* szl. *p*) a germán alapnyelvben rendszeren *f* felel meg. Ez az *f* mint az idg. *p* kétségkívül bilabialis volt s ilyennek maradt meg a gótban és az ófn. legrégebb korszakában is. Példák:

idg. **patēr*-, ói. *pitār*-, gör. *πατήρ*, l. *pater*: g. *fadar*. Delbrück 290. sz. Curtius 348. sz. Brugmann 324. §.

l. *piscis*, óír *iasc* (**piasc* helyett): g. *fisks* hal. D. 222. 314. B. 512.

ói. *purú*-sok, gör. *πολύς*, l. *plūs*: g. *filu*. D. 310. C. 375. B. 339.

*) Az említendő példáknál csak Delbrück-öt (*Die deutsche Lautverschiebung*, *Zeitschr. f. d. Phil.* I, 1. s. k. l.; = D, szómagyarázatainak számaival), Curtius-t (*Grundzüge der griech. Etymologie* 5. kiad.; = C) és Brugmann-t (*Grundriss*; = B, a szám a §-t jelöli) idézzük; az egyes szókra vonatkozó régebbi irodalom Delbrücknél megtalálható.

gör. *πόρκος*, l. *porcus* : ófn. *farh*, *farah*. C. 104. B. 339.

idg. *plāq*-, *plāq*-gy. l. *plango*. *plāga* : g. *flēkan* siratni. C. 367. B. 345.

idg. *prēk*-gy., ói. *pračnā*, l. *precēs*, *procus*, litv. *praszyti* : g. *frāihnan*, ófn. *frāgēn* kérdezni. D. 192. B. 390.

Ugyanezen gyökérből ói. *prēchāmi* kérdezek, l. *poscō* **porcscō*-ból, ófn. *forsca* kutatás (= idg. **prēskā*), ebből denom. ige *forscōn* (úfn. *forschen*), B. 288. 393.

ói. *āpa*, gör. *ἄπο* (később *ἀπό*) : g. *af*. D. 331. C. 330. B. 342.

ói. *ūpa*, gör. *ὕπο* (*ὕπό*) : g. *uf*. C. 393.

ói. *upāri* fenn, gör. *ὑπέρ*, l. *super* : g. *ufar* C. 392. B. 333.

ói. *nāpātutód*, l. *nepōs* : ófn. *nefo* öcs, rokon. C. 342. B. 327. 342.

idg. *snep*-gy., ói. *svāpimi* alszom, *svāpnas* álom, gör. *ὑπνος* : agsz. *swefan* aludni, óizl. *swefn* álom. D. 336. C. 391. B. 324.

idg. *qlēp*-gy., gör. *κλέπτω*, *κλέπτεις*, l. *clepo* : g. *hlifan* lopni, *hliftus* tolvaj. D. 148. 333. C. 58. B. 342.

2. *Dentalis tenuis*. Az idg. *t* (ói. gör. lat. litv. szláv *t*) a germánban *p*-vé vált. E hang nemesak az articulatio módját változtatta meg, hanem az articulatio helyét is, az idg. *t* valószínűleg postdentalis, a germ. *p* interdentalis volt (Mások szerint már az idg. *t* is interdentalis volt, l. *Beitr.* IX, 151.)

idg. *to*-pron. gyöker, ez, az, ói. *ta*-, gör. *το*-, l. *tam*, litv. *ta*-, ószl. *to*- : g. *pa*- D. 229. B. 351.

idg. *tel* (*tol*)-gy., ói. *tulā* mérleg, gör. *τάλαντον*, l. *tollō* : g. *fulan* elviselni (ófn. *dulden*). D. 253. C. 236. B. 363.

idg. *ten*-gy. feszíteni, ói. *tanómi*, gör. *τείνω*, l. *tendō*, *tenuis* : g. *uf-panjan*. D. 233. C. 230. B. 348.

idg. **trei*-, *tri*-három, n. pl. ói. *trāyas*, l. *trēs*, óir *trī*, litv. *trīs* : g. *preis*. D. 249. C. 246. B. 348.

ói. *trīna*-fűszál, ószl. *trīnū* : g. *paurnus*, agsz. óizl. *porn*. D. 235. C. 239. B. 374.

idg. *-tero*-, *-tro*-compar. képző. ói. *ka-tará-s*, gör. *πότερος*, litv. *ka-tràs* : g. *hwa-par*.

ói. *an-tará-s*, litv. *ántras* : g. *anpar*, agsz. *ōder* másik D. 256. b.) C. 684. B. 366. 374.

litv. *tautà* ország, óir *túath* nép, oszk. *touto* nép : g. *piuda* nép, *piudisks* (úfn. *deutsch*), agsz. *peod* D. 243. C. 242.

-*ti* főnévképző (fem.), ói. *gá-ti-s* : g. *ga-qum-pi*- (nom. *g iqumþs*) KZ. XXIII, 123.

idg. *uert-* gy., ói. *vártatē* fordul, l. *vertō* : g. *wairþan*, valamivé lenni, tjkp. «fordulatot venni», agsz. *weorðan*. D. 268. b. B. 348.

3. Az idg. *palatalis tenuis* *k̃*, melynek ói. *ç*, *š*, litv. szl. *s*, gör. *z*, lat. *c* felelnek meg, a germán nyelvekben általában *χ*-vá változott.

idg. *k̃i-* pron. gy., «ez», l. *cis*, *citer*, litv. *szis*, ószl. *sī* ; g. *himma* (dat.) ennek B. 387.

idg. *k̃ueit-*, *k̃ueid-* gy., ói. *çvētā*- fehér, ószl. *svētū* világosság : g. *hweits* (úfn. *weiss*). D. 168. B. 397.

ói. *çvan-*, *çun-* gör. *χών χυνός*, óir *cū* : g. *hunds*, agsz. *hund* óizl. *hundr* kutya. D. 163. C. 184. B. 393.

idg. **k̃rs-en-*, **k̃rs-n-*, litv. *szirszū*, ószl. *srīšen-ī*, l. **crāsro*, *crābrō* : germ. **zurzn-ata-z*, ófn. *hurnaȝ* (úfn. *hornisse*) B. 413.

idg. *k̃lei-* gy., ói. *çrayati* támaszkodik, litv. *szlaítas* lejtő, gör. *χλένω*, l. *clīnō* : g. *hláins* halom. C. 60. B. 387.

idg. *k̃leu-* gy., ói. *çrutá-s* hallott, híres, l. *inclutus*, óir *cloth* : ófn. *Hlot-hari*, Lothár. C. 62. B. 384.

idg. **k̃mtóm* száz, ói. *çatám*, litv. *szimtas*, l. *centum*. óir *cēt* : g. *hund* (úfn. *hund-ert*). D. 164. C. 18. B. 381. 393.

idg. *ak̃-* gy. élesnek lenni, ói. *açri-s* él litv. *asz-trūs* éles, gör. *ἄξιος*, l. *ac-us* : g. *ahs* kalász (úfn. *ähre*) B. 408.

idg. **ékuos* ló, ói. *áçvas*, gör. *ἵππος* l. *equus*, litv. *aszra* kancza : g. *aīhwa-tundi* túskebokor, agsz. *ehu-skalk*. D. 170. C. 624. B. 387.

idg. **ok̃tōn*, **ok̃tó* nyolez, ói. *aštáu*, *aštā*, litv. *asztūni*, gör. *ὀκτώ*, l. *octo*, óir *ocht* : g. *ahtáu*. D. 182. C. 96. B. 311.

idg. *ueik-* gy. belépni, ói. *viçāmi* jövek, ószl. *vīš* falu, gör. *φοῖχος*, l. *vīcus* : g. *weihs* helység. D. 209. C. 95. B. 381.

idg. *pāk-* gy., ói. *pāças* hurok, l. *pāx*, *paciscor*, *pangō* : g. *fahan*, óizl. *fā* megfogni. D. 291. C. 343. B. 336.

idg. *deik̃-* gy., ói. *dēçāyāmi*, gör. *δείκνυμι*, l. *dīco* : g. *ga-teihan* kijelenteni. D. 204. C. 14. B. 393.

idg. *derk̃-* gy., ói. *dadārça* látott, gör. *δέρζομαι*, óir *dere* szem : g. *gatarhjan* kitüntetni, ósz. *torht* fénylő, ófn. *zoraht* világos D. 203. C. 13. B. 390.

idg. **dekh̃-*, *tiz*, ói. *dāça*, gör. *δέξα*, l. *decem* : g. *taihun* D. 202. C. 12. B. 387.

idg. **suek̃s* hat, gör. *ἕξ*, l. *sex* : g. *saihs*, ófn. *sehs*. D. 196. C. 584. B. 527.

idg. **suékuros* após, ói. *svácura-s*, litv. *szeszùuras*, gör. *ἐχυρός*, l. *socer*: g. *swaihra*, D. 198. C. 20. B. 381.

4. Az idg. *velaris tenuis*nak, *q*-nak, az árja (óind és iráni) örmény, albán, litván és szláv nyelvben *k* vagy *c* (= *č*) felel meg, a görög, latin, kelta és germán nyelvben részben labializált, részben labializálatlan *k*-féle hang. A görögben *e* hangokat $\pi \tau \chi$, a latinban *q* és *c*, a keltában *p*, *c* (*g*) képviselik, a germán ősnyelvben a labializált hangból χu , a labializálás nélküliből χ lett.

a) Labializálás nélküli *q*: germ. χ (g. *h*); pl.

idg. *qert-* gy., fonni, ói. *crtámi* összeillesztek, gör. *χάρταλος* kosár, l. *crātēs*: g. *haúrd*s ajtó, ófn. *hurt* fonadék C. 42. a. B. 418.

lat. *capiō*, gör. *χάπη* jászol, g. *hafja* emelek. D. 119. C. 34. B. 430.

l. *canō*, gör. *zanázō* hangot adok: g. *hana* kakas. D. 134. C. 32. B. 430.

gör. *κολωνός* domb, l. *excellō*, *collis*, litv. *kálnas* hegy: g. *hallus* szikla, óizl. *hallr* halom, ósz. *holm* halom. C. 68. B. 425.

ói. *kákša-s*, l. *coxa*: ófn. *hahsa* térdhajlás. D. 121. C. 70. B. 430.

idg. *ueiq-* gy., l. *vincō*, litv. *viekà* erő: g. *weiha*n küzdeni. B. 439.

idg. *ueq-* gy. ói. *vac* beszélni, gör. *ἔπος*, l. *vox*: ófn. *gi-wahan-nen* említeni. C. 620. B. 447.

b) Labializált *q*: germ. χu (g. *hw*); pl.

idg. *qo-*, *qe-* pron. gy. «ki?», ói. *ká-s* litv. *kàs*, ószl. *kūto*, gör. *πόθεν* honnan? l. *quod*, *quam*: g. *hwas* ki? *hwê* mivel? D. 178. C. 631. B. 419. 441.

lat. *aqua*: g. *ahwa* víz. B. 441.

idg. *leiq-* gy., litv. *liekù*, gör. *λείπω*, l. *linguō*: g. *leihwa* kölcsönzők. C. 625. B. 427. 441.

idg. *seq-* gy. követni, ói. *si-šak-ti*, litv. *sekù*, gör. *ἐπομαι* l. *sequor*: g. *saíhwa* látok (szemmel követek?) B. 419.

Az eddig felsorolt példákban egész szabályszerűséggel láttuk keresztülvéve azt a törvényt, hogy idg. *tenuis* a germánban zönge nélküli spiranssá válik. Azonban már régen feltűnt, hogy e törvény alól számos kivétel van, midőn t. i. az idg. *tenuis*nak a germánban *media* felel meg. Ez esetek, mint említettük, már Grimm figyelmét is magukra vonták; később Lottner a *lautverschiebung* kivételeiről írt értekezésében nagyobb számmal állított össze ily eseteket.

(KZ. XI. 188 s k. l.) Sok eset van arra, úgy mond, hogy a hol a gótban szabályszerű aspiratát [azaz spiranst] találunk, ott egyéb nyelvekben media áll. pl. g. *blôp blôpis* vér: agsz. *blôd*; g. *daups* mortuus: agsz. *dêad*; g. *guf* isten: agsz. *god* stb. A rokon nyelvek ily esetben tenuist mutatnak s ezzel az aspirata [spirans] eredetibb voltát bizonyítják, pl. a g. *ahana*: óizl. *ogn* szónak a lat.-ban *acus* felel meg; g. *taihun* (10) és *tigus* (úfn.- *zig*) a l. *decem* tanúsága szerint szintén tenuist tartalmaz. Azonban gyakran a gót nyelv is mediát mutat, pl. ói. *saptan*: g. *sibun* (7); l. *centum*: g. *hund*, l. *pater*: g. *fadar*. El váltakozást megtaláljuk olykor egyazon képzőnél is; világos hogy a *pater* és *frater* szók ugyanazon -ter suffixummal vannak képezve, pedig az elsőnek a gótban *fadar* felel meg, az utóbbinak *brôpar*. A görög -xós képző tenuisának zöngétlen spirans helyett media felel meg az óizl. -(i)gr, ófn. -ag, -ig, úfn. -ig képzőkben, Magyarázatát azonban még nem tudja adni Lottner e ténynek, csak azt tartja valószínűnek, hogy a tenuis mindig aspiratán [spiranson] át változott mediává (197. l.). Említi e tenuis > media-változást Grassmann is (KZ XII. 135.), de ő sem adja okát.

Delbrück (*Zeitschr. f. deutsche Phil.* I. 155. 156.) szintén említi e szabálytalan elváltozásokat és úgy próbálta őket magyarázni, hogy ez esetekben az «aspiratá»-nak a szó közepén lágyabb kiejtése volt s ennek következtében könnyen gyengülhetett mediává. E szerint persze minden szóközépi s ennél fogva lágyabb kiejtésű spiransnak mediává kellett volna válnia, a mi korántsem felel meg a tényállásnak.

Scherer (*Zur Gesch. d. deutsch. Spr.*¹ 82. l.) felismerve, hogy e változás rendszerint zöngés elemek szomszédságában megy végbe, ezen környező hangok befolyásának tulajdonította a tenuis, illetőleg spiransnak zöngéssé válását. Szerinte a tenuisok először valamennyien zöngéstelen spiransokká lettek, azután *gyakrabban* használt szókban (mint *fadar*, *môdar*) az őket körülvevő zöngés elemek hatása alatt szintén zöngével ejtettek ki s aztán a hangmozdítás harmadik aktusánál (Sch. ez alatt a media aspiratának mediává válását érti) a többi zöngés-spiransokkal, illetőleg affricákkal egy irányt vettek.

Az újabbak közül, a kik Verner előtt e kérdéssel foglalkoztak, még Pault említjük meg. (*Beitr.* I. 153. l.) Ő Scherernek egy uas helyen (*Zeitschr. f. die öst. Gymn.* XII. 648. l.) közölt fejtegetéséből indul ki. Scherer ott három lehetőséget állított fel: a

lágylás végbemehetett vagy a lautverschiebung beállta előtt, vagy a lautverschiebung befejezése után, vagy az egyes aktusok közé esik. Az első esetben azon mediáknak, melyek ekképen tenuisokból állottak elő, ismét tenuisokká kellett volna válniok. A lautverschiebung aktusai közé eshetnék, úgy mond Scherer, ha a Curtius sorrendjét fogadjuk el, ez esetben a 2. és 3. aktus közé kellett volna esnie (a mediának tenuissá és a tenuisnak spiranssá való változása közé). Schererrel szemben Paul ezt a lehetőséget sem tartja valószínűnek, mert akkor legalább is csodálatos véletlenség volna, hogy nem lágylt meg a mediából keletkezett tenuisok egy része is. Egyáltalában valószínűtlen (Paul szerint), hogy az általános keményedés után ismét széleskörű lágylás állott be. A lágylásnak tehát az idg. media és tenuis elváltozása után kellett bekövetkeznie (a Curtius által felállított nézet szerint a media elváltozása megelőzte a tenuisét). Maga a lágyló hang tehát nem volt többé tenuis, hanem annak a hangmozdítás által létrejött módosulása. Paul szerint tehát a tenuis először spiranssá lett és ez a spirans aztán meglágylt. Paul e nézete mellett megmaradt akkor is, mikor *Heinzel* (*Gesch. der niederfränk. Geschüftsspr.* 154 l.) legalább részben tenuis affricatából való ellágyulást tételezett fel (l. *Germania* XX, 92).

Ezen úgyn. kivételeknek véglegesen kielégítő magyarázatát *Verner* adta *Eine Ausnahme der ersten Lautverschiebung* cz. híres értekezésében (KZ. XXIII. [1876], 97. s. k. l.). Az eddigi magyarázatok mind tág tért engedtek a véletlennek. Ha Scherer úgy kísérlette meg e jelenségnek magyarázatát adni, hogy a spirans helyett «gyakrabban használt szókban» explosiva állott be akkor érthetetlen marad, hogy pl. miért használták a germánok többször a *fadar* és *módar* szókat mint a *brôpar*-t; a gótban legalább a tényleges viszonyok épen ellentmondanak e feltevésnek, Ulfilas a *fadar* szóval csak egyszer él (az atya kifejezésére *atta*-t használ), a *módar*-t egyáltalában nem ismeri (e. h. *aipei*-t alkalmaz). a *brôpar* ellenben az egyedüli szó, melyet a «fitestvér» fogalmának kifejezésére ismer. Vagy ha az igeragozásban a præsensben és a præt. sing.-ban zöngétlen spiranst találunk (ófn. *fluohan*, *flôh*), a præteritum pluralisában és a participiumban ellenben mediát (*flugum*, *-flogan*), megint nem értjük, miért használták volna az első két alakot gyakrabban, mint az utóbbi kettőt.

E tünetmenynek egyedül lehetséges magyarázata az *idg.-accentus-viszonyokból* indul ki.

Verner így állítja fel törvényét: az *idg. k, t, p* hangok először mindenütt *h, p, f-fé* változtak; az így keletkezett zöngé nélküli spiransok és velük együtt az *idg. ősnyelv s* hangja is a szó közepén zöngés hangok szomszédságában zöngésekké váltak, azonban zöngétlenek maradtak, ha hangsúlyozott szótagok utolsó elemét képezték (id. h. 114. l.).

E jelenségnek physiologiai magyarázata céljából szükséges, hogy közelebbről szemügyre vegyük az *idg. hangsúly* mivoltát (l. Brugmann, *Grundriss* 667. s köv. § §.)

Az *idg. szóhangsúly* szabad volt, azaz helye nem volt meghatározva sem a szótagok száma, sem a hangzók quantitása által. A legrégebbi időben a hangsúly erősségi (expiratoricus, l. Balassa *Phonetika* 94. l.) volt, azaz a szók hangsúlyozandó elemeit az által emelték ki, hogy a levegőt nagyobb erővel lökték ki (ebből magyarázható a mássalhangzók gyöngülésének és elenyészésének tünetnye, *dérk-*, ellenben *drk-é-*). Az *idg. ősnyelv* későbbi korszakában azonban valószínűleg *magasságivá* (chromaticussá) lett a hangsúly, midőn a hangsúlyozandó elemeket a hangnak nagyobb zenei magassága által emelték ki. Ezt a zenei accentust tartotta meg az ind és a görög nyelv. A germán ősnyelv azonban ismét erősebben kifejlesztette az erősségi hangsúlyozást.

Verner már most így magyarázza meg törvényét. A szótag hangsúlyozásával jár a levegőnek erősebb kilökése. Ugyanez a jelenség tapasztalható a zöngétlen hangoknál a zöngésekkel szemben, a hangszalagok ezeknél nyitva állanak, a levegő erősebben ömlik ki s ennek hatása az, hogy az elzárás is erősebb s az explosio is hathatósabb lesz. Az *accentus* tehát megóvhatta a spiransok zöngétlen voltát.

Verner tehát Scherer idézett magyarázatának hatása alatt a zöngés elemek közt álló zöngétlen spiransoknak zöngésekké válását tartja szabálynak, az *accentus* ezen szabály alól kivételt idézhet elő. Természetesen úgy is fel lehet fogni a dolgot, hogy a zöngé-nélküliség megmaradása a szabály és hogy a hangsúlytalanság idézi elő a zöngéssé válást. Így kísérlette meg e jelenség megmagyarázását Bechtel (*Zeitschr. f. deutsches Altertum* XXI, 226). Szerinte hangsúlyos szótagok hangjai határozottabb kiejtéssel mondatáltak ki s ezért megmaradtak, hangsúlytalan szótagok ellenben

veszítettek világosságból, a hangsúly mintegy tovasikamlott alkotórészeiken s így könnyen előállhatott a lenis-féle ejtés. A szótagok elválasztására nézve megjegyzendő, hogy a germánban pl. egy *finþan* szóban nem *fin-*, hanem *finþ-* képezte az első szótagot (v. ö. Verner KZ. XXIII, 117.). Hangsúlyos szótagban tehát megmaradt a zöngé nélküli spirans: *finþ-an*, *bróþ-ar*, ellenben *fað-ár*, *kved-aná*.

Bechtel ezen elméletét az *-st-* csoport elváltozásáról felállított szabályával (Germanisch *zd*, *Zeitschr. f. d. Altertum* XXII, 214) támogatja. Egy germ. **borstá* alak megmaradt, egy **brostá* alak **brozdá-vá* lett. A Verner-féle magyarázat szerint az elsőnek, úgymond Bechtel, szintén **borzdá-vá* kellett volna válnia, mivel *r* és *ā* époly zöngés környezet, mint *o* és *a*.

E bizonyíték természetesen csak addig állhat fenn, a míg hajlandók vagyunk Bechtelnek az *st*: *zd*-féle változásról szóló törvényét elfogadni. Hogy ez utóbbira kényszerítő ok nincsen, az meg fogjuk még látni; itt csak annyit jegyzünk meg, hogy az említett esetben az *-st-* és *-zd-* csoportok más uton is magyarázhatók meg. A **borstá* és **brozdá* alakok különbsége már az idg. ősnyelv korába megy vissza és nem hangsúlyozási viszonyokon, hanem a képzés különféleségén alapszik, az előbbinél idg. *-st-*, a másodikban *-zdh-*val (*-s + dh-*ből, l. Brugmann *Grundr.* 589. §. 1.) van dolgunk. Az *st-* csoportra nézve, a miről még lesz szó, ezen túl is kivételt kell statuálni a lautverschiebung alól, nem szükséges itt accentus-viszonyokat bevonni, amint azt Bechtel teszi.

A Verner-féle törvénynek Bechtel által adott phonetikai magyarázatát azonban talán mégis fenn lehet tartani. Sievers (*Phonetik*^a 165. 166. ll.) kifejti, hogy az úgyn. *fogyó hangsúlylyal* (v. ö. Balassa *Phon.* 94. l.) ejtett szótagokban az úfn. nyelv minden liquidát, nasalist és *spiranst*, a melyre még egy mássalhangzó következik, *lenisként* ejt. Bár az úfn. hangviszonyokból nem akarunk egyenesen következtetést vonni az idg. állapotra, az mégis kitünik ebből, hogy a hangsúlytalanság (mert a «*schwach geschnittene accent*» hangsúlytalan szótagok vocalisaira is esik) és a lenis-ejtés okozati összszefüggésben lehetnek. Ugyanezt észlelte már Sievers előtt Winteler a kerenzi (svájcezi) nyelvjárásban («*fortes erleiden vereinfachung zur lenis bei vollständiger nachdruckslosigkeit der sprachsilbe*»; » *Kerenzer Mundart* 143. l.). Az óizl. nyelv is felmutatja e tünetényt: az öngétlen *p* hangsúlytalan szótagokban

zöngés *d*-vé lesz: *pú* és *du* váltakoznak, *Ham-per*-ből *Hamder* lesz stb. (l. Noreen *Altisländ Gramm.* 184. §. 2). Az angolszász nyelvben igaz hogy arra is találunk példát, hogy a zöngétlen spiransok *zöngés környezet* hatása alatt válnak zöngéessé (Sievers *Angelsächs. gramm.*² 192. 200. 203. §§.), itt azonban nincs aztán semmi befolyása az accentusnak, ez sohasem óvja meg a zöngétlen hangokat a lágyulástól. De éppen a mai angol köznyelv és angol nyelvjárá-sok ismerik a zöngés és zöngétlen spiransoknak hangsúlyozási viszonyokon alapuló különféleségét. Míg a szókezdő *th* (= germ. *þ*) általában véve zöngétlen spiransként ejtetik, a pronominalis alakokban (*the, that; they, their, theirs, them, thou, thee, thy, thine; there, thither, thence, thus, then*) zöngéssé válik, ez pedig (Dr. Wright J. barátom közlése szerint) ezen alakoknak túlnyomóan hangsúlytalan használatából magyarázandó. A párhuzamot ezen utolsó esetben sem akarjuk egészen keresztülvinni, már csak azért sem, mert a Verner-féle törvény a szókezdő hangokra nézve nem érvényes; a földolog az, hogy a hangsúlytalanság zöngéssé válást idézhet elő.

Lássuk ezek után e törvény hatásának egy pár példáját.

1. idg. *-p-* : germ. *b*, *b*.

ói. *ápas, ápas*, l. *opus*; ófn. *uoba* ünnep, *uobo* földmives. B. 336.

idg. *leip*-gy., ói. *limpámi* gör. *λίπος λιπαρέω*, litv. *limpù* :

præs. 1. sz. germ. **līfō* > *lībō*, g. *bi-leiba*, ófn. *bi-libu*. B. 342. 530.

ói. *saptán* (védai hangsúlyozással), gör. *ἐπτὰ* : g. *sibun* KZ.

XXIII, 117.

2. idg. *-t-* : germ. *d*, *d*.

ói. *antár* : germ. **undár*, **undár*, g. *undar*, ósz. *undar* ; óizl.

undir, agsz. *under*.

idg. **uortéiō* (causat. a **uert*-gy.-ből) elrontok, ói. *vartáyāmu* : g. *fra-wardja*. KZ. XXIII, 120.

idg. **pōtér* atya, ói. *pītár*- gör. *πατήρ*, l. *pater* : g. *fadar*, ósz. *fader*, agsz. *fæder*, óizl. *faðir* (ellenben : ói. *bhrátar* : g. *brôþar*) KZ. XXIII, 117. B. 324. 530.

idg. **qoitús*, ói. *kētú-s* : g. *háidus* mód. (úfn.-heit) KZ. XXIII. 118. B. 374.

idg. *kñtóm* száz, ói. *çatám*, l. *centum* : germ. **χundám* **χun-*
dam, g. *hunda*, ósz. *hund*, óizl. *hund-rad*. KZ. XXIII. 117. B. 530.

gör. *χατός* : g. *hardus*, óizl. *hardr*, ósz. *hard*, agsz. *heard*. KZ. XXIII. 118. B. 530.

idg. *-ti-* nőnemű nom. actionis-képző, a hangsúly hol a tőszótagra, hol a képzőre esik, ez utóbbi esetben a germánban *-ti-* alakot várhatunk, pl.

idg. **mṛ-tí-*, ói. *matí-*, ész: g. *ga-mundi-* emlékezet. KZ. XXIII, 124.

idg. *-ti, -t* 3. szem. ragja, idg. **bhéreti*, ói. *bhárati*: germ. **bériði*, g. *bairip* KZ. XXIII. 122. B. 348.

idg. *-nt-* partic. præs.-képző, **bhéront-*, ói. *bhárant-*, gör. *φέρωντ-*: germ. **berand-*, g. *bairands*. KZ. XXIII, 122. B. 348. 363.

idg. *-tó-* partic. perf.-képző: germ. *-dā-*; pl.

ói. *damitá-*, l. *domitus*: g. *tamida-*.

idg. **mṛtó-*, ói. *matá-*: g. *munda-* (a *munan* «hinni» igéhez).

idg. *ḡutó-* ói. *jātá-*: germ. **kunda-* szüetetett, g. *gōda-kunds* előkelő származásu.

Hasonló partic. perf.-képzések: germ. **hlūdā-* hangos, agsz *hlūd*, ófn. *hlūt*, úfn. *laut*=ói. *crutá*, gör. *χλυτός*, l. *fent*; germ. **aldā-* régi, öreg, ósz. *ald*, agsz. *eald*, ófn. *alt*, az *al-* gy.-tól; **daudā-* holt ósk. *daudr*, ósz. *dōd*, ófn. *tōt*. KZ. XXIII, 123.

3. idg. *-k-*: germ. *γ, g*; pl.

idg. *pāk-* gy. (l. *fent*): g. *fagrs* illő, ófn. *fagar* szép, *fuogen* (úfn. *fügen*). B. 393.

idg. **dékmt*: g. *taihun*, ellenben **dekumí*: germ. **teṛumí*, g. *tigum* (dat. pl.). B. 530.

idg. **suekuros*: g. *swaihra*, ellenben idg. **suekrū'* anyós, ói. *ṣvaṣrú'*: agsz. *sweger*, ófn. *swigar*. KZ. XXIII, 117. B. 530.

4. idg. *-q-*: germ. *γq, γ; gq, g*: pl.

idg. *ueiq-* gy. harczolni, præs. l. *ueiqō*: g. *weiha*; ellenben: *uigonó-*: g. *wigana-* harcz (ide még ófn. *wigant*, agsz. *wigend* harczos). B. 530.

5. A germ. *f p γ* spiransokkal együtt a régi idg. dent. spirans *s* is alája lőn vetve a Verner-féle törvénynek. Ha a megelőző sonans nem viselte magán a hangsúlyt, az *s* zöngéssé (*z-vé*) lett. E hang a gótban mint *z* maradt meg, a többi germ. nyelvben ren desen *r-ré* vált; pl.

ói. *áyas-*, l. *aes aeris*: germ. **ai-iza-*, **aiza-*, g. *áiza-*, ófn. *ēr*, óizl. *eir* ércz. B. 581.

ói. *rájas*, gör. *ῥεβος*: g. *riqiz-a-* sötétség. B. 581.

ói. *snušá-*: germ. **snuzá*, ófn. *snura*, agsz. *snōru* meny. KZ. XXIII, 117.

Kiváló fontossággal bír a Verner-féle törvény azon mássalhangzóváltakozások magyarázásánál, a melyek az igerendszerben mutatkoznak. E váltakozásokat Holtzmann után rendszeresen *grammaticai cserének* (*grammatischer wechsel*) szokás nevezni. *) Általában véve azt mondhatjuk, hogy az idg. igerendszerben a praesensben és a perf. sing.-ában a hangsúly a törszótagra esett, a perf. plur.-ában és a participiumban a ragra, illetőleg a képzőre. Tehát:

idg. praes. **uértō*, perf. sg. **ueuórtē*, perf. p. **ueurtmēn*, partic. **urtónō* -;

ói. praes. *vártāmi*, perf. sg. *vavárta*, perf. p. *vavrtimá*, partic. *vavrtānā* -;

germ. **uérpō*, perf. sg. **uárpi*, perf. p. **uurdumí*, partic. **uurdanā* -.

Az erős igék ezen sajátóságának még számos nyoma van az egész germ. igerendszerben. Igaz, hogy nem mindig könnyen ismerhetők fel, mert egyrészt sok kiegyenlítés történt, másrészt az egyes nyelvek specialis hangtörvényeik szerint elváltakoztatták az eredeti germ. hangokat. A mi a gót nyelvet illeti, ez — kevés kivétellel — minden igéjében egy mássalhangzói kvalitást vitt keresztül. Egy germ. **téuχō*, **táuχi*, **tuχumí*, **tuχanā*-s themának a gótban ily alakban kellene előfordúlnia: *tiuha tauh* **tugum* **tugans*, e helyett az utóbbi két alakba is behatolt az első két alak *h*-ja (*taúhum*, *taúhans*). De visszatükröződik még a grammatikai csere ez igének ófn. alakjaiban: *ziuhu zōh zugum gi-zogan*, sőt részben fennmaradt a mai németben is: *ziehe (zog) zogen gezogen*.

Felsorolunk néhány ófn., agsz. és óizl. igét, a melyek az említett négy alakban (praes. vagy inf., perf. sing., perf. plur., partic.) még feltűntetik a szóban levő szabály hatását:

Ófn. igék:

heffu (emelek) *huob* (-f helyett) *huobum* (*ir-*)*haban* Braune Ahd. Gr. 347, §. 1.

hwirfu (fordulok) *hwarf* *hwurbum* *gi-hworban* Br. 337, 3.

findu (találok) *fand* *funtum* *funtan* Br. 336, 2.

līdu (szenvedek) *leid* *litum* *gi-litan* Br. 330, 1.

*) L. Braune, *Über den grammat. Wechsel in der Verbalflexion*. Beitr. I, 513 és Paul, *Zum Vernerschen Gesetz*. Beitr. VI, 538.

mîdu (kerülök) *meid mitum gi-mitan* Br. 330, 1.
quidu (mondok) *quad quâtum gi-quetan* Br. 343, 3.
siudu (forralok) *sôd sutum gi-sotan* Br. 333.
snîdu (metszek) *sneid snitum gi-snitan* Br. 330.
wirdu (teszek) *ward wurtum wortan* Br. 337, 2.
dwahu (mosok) *diwuog (-h helyett) diwuogum gi-dwahan* Br. 346, 2.
lihu (kölesöznök) *lêh liwum gi-linan* (a ζ kiesésével) Br. 331, 2.
slahu (ütök) *sluoh sluogum gi-slagan* Br. 346, 2.
swîlhu (elnyekek) *swalh swulgum gi-swolgan* Br. 337, 2.
zîhu (vádolok) *zêh zigum gi-zigan* Br. 331.
kîusu (választok) *kôs kurum gi-koran* Br. 333.
lisu (olvasok) *las lârûm gi-leran* Br. 343, 2.
wesan (lenni) *was wârum (ir-)weran* Br. 343, 2.

Agsz. igék:

cwedan (mondani) *cwæd cwædon cweden* Sievers, *Ags. gr.*² 391.
séodan (forralni) *séat sudon soden* S. 384.
snîdan (metszeni) *snât snidon sniden* S. 382.
weorðan (lenni) *wearð wurdon worden* S. 388.
gefêon (-fehon h., örülni) *gefeah gefa'gon gefægen* S. 391. 2.
téon (téohan h., húzni) *téah tugon togen* S. 384.
céosan (választani) *céas curon coren* S. 384.

Óizl. igék:

finna (*nþ > nn*, találui) *fann fundom fundenn* Noreen *Altisl. gr.*
 262. §. 2.

á (-h elenyészésével, birok) *eigom eigenn* N. 262, 4.
flá (nyúzni) *fló flógom flegenn* N. 262, 4.
hlá'ja (nevetni) *hló hlógom hlegenn* N. 262, 4.
slá (ütni) *sló slógom slegenn* N. 262, 4.
sá (vetni) *sera serom sáenn* N. 262, 3.
vesa (leunni) *vas vó'rom veret* N. 262, 3.

Meg kell itt emlékeznünk a germán mássalhangzóképzés (vagy mássalhangzónyújtás, *germanische consonantendehnung*) azon eseteiről is, a melyekben idg. tenuissal van dolgunk és a melyek alája vannak vetve a Verner-féle törvény hatásának. Ezen kérdést Osthoff (Beitr. VIII, 297) után főleg Kluge (Beitr. IX, 168. l.) és Kauffmann (Beitr. XII, 504. l. tisztázták. Az idg. ősnyelvnek

a *-tt-n* kívül, (mely, a mint említettük, nem maradt meg ily alakban) nem volt más geminatája. Azonban, több germán nyelv egyező tanúsága szerint, a germán ősnyelvben mégis kellett létezniök a *pp tt kk* csoportoknak. Ezek egy idg. egyszerű hangból származtak, a melyre egy *-n*-nel kezdődő suffixum következett; ezen a suffixumon nyugodott a hangsúly. Gyakori az ilyen suffixum az intensív igéknél mint *præsenstō*-képző (*-nā*-alakban); előfordul továbbá gyöngé főneveknél is (*-n*-).

Ha ez az *-n*-es képző idg. tenuisra következett, akkor így kell gondolnunk a fejlődést:

1. A *-pn-, tn-, -kn-, -qn-* csoportok először *-fn-, -pn-, -gn-*-né lettek.

2. Minthogy a megelőző sonans nem viselte a hangsúlyt, a zöngétlen spiransok a Verner-féle törvény hatása alatt zöngésekké lettek: *-bn-, -dn-, -gn-*.

3. Ezután assimilatio állott be: *bb, dd, γγ*.

4. A zöngés spiransok mediákká lettek: *bb, dd, gg*.

5. E kettős mediák az egyszerű mediákkal egy időben tenuisokká váltak: *pp, tt, kk*. (A felnémetben azután tovább elváltoztak *pf, tz, kch*-vá.) Példák:

idg. **qup-n-*, ószl. *kypēti*: germ. **χufn-, *χubn-, *χubb-, *χubb-, *χupp-*, g. **huppôn*, agsz. *hoppian*, óizl. *hoppa*, kfn. *hopfen* ugrálni. B. 531.

idg. **snit-n-*: germ. **sniþn-, *sniðn-, *snidd-, *snitt-*, ófn. **snizzen*, kfn. *snitzen* (faragni). Beitr. IX, 163.

idg. *smuq-n-* (litv. *smùkti*, ószl. *smykati*): agsz. *smoce*, óizl. *smokkr*, ófn. *smoccho* ruha. Beitr. IX, 165. XII, 515.

idg. *bheuk-* gy. *bhuk-n-*: germ. *bukk-, g. *bukljan*, kfn. *bücken*.

A Verner-féle törvény alá tartozó esetek tehát nem szabálytalan hangváltozást tüntetnek fel, hanem olyat, hogy a tenuisok elváltozásáról szóló általános törvényt egy másik törvény keresztezi. Látszólag inkább illik a szabálytalanság neve a következő változásokra, a melyeknél azonban kétségtelenül szintén egyéb hangtani feltételek forogtak fenn, a melyek a rendes elváltozásnak útját állották. Azon eseteket értjük, a melyekben a tenuisnak spiranssá változása abban maradt.

Az idg. tenuis nem változott el a germán ősnyelvben akkor, ha zöngétlen spirans előzte meg. Ez a spirans lehetett akár

mar a hangmozdítás fent említett első aktusának eredménye. Itt a következő combinatiók voltak lehetségesek : *sp*, *st*, *sk*, *ft* és *zt*.

Ascoli szerint (*Vorlesungen üb. d. vergl. Lautlehre* 1872. I, 160. l.) az *s* ez esetben oly szorosan hozzácsatlakozik az utána álló tenuishoz, hogy mintegy elválasztja azt a rá következő vocalistól és így *e* között és az *s*-es consonans-csoport között egy spiritus asper képződik. De ha ez csakugyan így lett volna, a spiritus asper, nézetünk szerint, inkább elősegítette, semhogy meggátolta volna a tenuisnak spiranssá változását. Ascoli elméletének épen ellentmond Kräuter nézete (*Zur Lautverschiebung* 153. l.), a mely szerint az *s* megővja a tenuist az aspiratiótól. Az *ft* és *kt* csoportok megmaradását talán a nyelvnek az iránti ellenszenve okozta, hogy egymás után két spiranst ejtsen (V. ö. Kräuter id. h. 33. l.)

Példák :

1. *sp* : l. *spuō*, gör. *πρώω* (**σπιώω* helyett), litv. *spiáuju* : g. *speiwan*, ófn. *spiwan* köpni. D. 341. C. 382. B. 342. 578.

idg. *spek-* gy., ói. *spác-* kém, l. *conspiciō auspex* : ófn. *spehōn*. D. 197. C. 111. B. 342.

2. *st* : idg. **esti*, ói. *ásti*, gör. *ἔσσι* (*ἔσσι*) : g. ófn. *ist*. C. 564. B. 351. 528.

idg. *-isto-* superlativusképző, gör. *μέγιστος* : g. *batists*, ófn. *bezzist*. B. 579.

idg. **gusti-s*, ói. *jušti-s* : g. *ga-kusts* vizsgálat. C. 131. B. 528.

gör. *στίζω* szűrok, l. *in-stigare* : g. *stiks* időpont, ófn. *stih* szúrás, pont. D. 278. C. 226. B. 578.

3. *sk* : idg. *skī-* gy. (a *k* minősége nem határozható meg), gör. *σκή* : g. *skeinān*, ófn. *scīnan*, fényleni, látszani. B. 393. 578.

idg. *sqū-* gy., gör. *θυσσώος* áldozatnéző : g. *us-skawa-* óvatos, ófn. *scouwōn* (úfn. *schauen*). D. 217. C. 64. B. 439. 528.

Ide tartoznak az *sk* azon esetei is, a hol *e* csoport régiebb *tk*-ből való, l. fent.

4. *ft* : gör. *ἡψίπτερος* : g. *hliftus* tolvaj. C. 58. B. 528.

5. *zt* : idg. **rektos* : germ. **rehtaz*, g. *rahts*. C. 153. B. 528.

idg. **noqti-s* : germ. **nahtiz*, g. *nahts*, ófn. *naht* éj. C. 94. B. 528.

Ezen spir. + ten.-csoportok tehát változatlanok maradnak a germán ősnyelvben és az egyes germ. nyelvekben. Bechtel azonban (*Zeitschr. f. d. Altertum*. XXI, 214) Kuhn azon állításából (KZ. XI, 372) kiindulva, hogy idg. *st*-nek némely esetben g. *zd*, óizl. *dd*,

agsz. ósz. *rd*, ófn. *rt* felel meg, megkísérlette annak kimutatását, hogy az idg. *st* is a Verner-féle törvény alá eshetik.

Bechtel szerint egy képzelt **astá* szó **aspá*, **asidá*, **azidá* átmenetifokokon át **azdā-vá* változott. Ezátmeneti stádiumok lehetsége már phonetikailag is némileg kétes lehet. Még kevésbé biztosak azonban a példák, a melyekből Bechtel szabályát levonja.

A **brozda*- hegy, él szóról (óizl. *broddr*, agsz. *brerd*, *breard*, ófn. *brort*) már megemlékeztünk, dentalis-csoportja nem idg. *-st*-ből, hanem *-sdh-*, *zdh*-ből való, a mit az ószl. *brazda* (barázda) is bizonyít. Brugmann *Grundriss* 595. §.

Idg. *-d^zdh*-re és nem *st*-re megy vissza a germ. **huzda* (kincs) szó is. Bechtel ezt egy idg. *kus*-gyökérből származtatta le és az ói. *kósthā* (tartó) szóval vetette egybe. Ennél valószínűbbnek tartjuk jelentéstani tekintetből is azt az etymológiát, mely az idg. *keudh-* (elrejteti), gör. *κεῦδεν*, agsz. *hýdan* gyökerhez kapcsolja e szót; ebből a *dh* «gyökérdeterminatívum»-mal volna az tovább képezve: idg. **kudh-dh-o-*, **kud^zdh-o-*, germ. **huzda*- (ugyane többől lat. *custos*, gör. *κῶσθος*), l. Brugmann *Grundr.* 469. 536. §.

Igy lehet megmagyarázni Bechtel többi példáit is. A germ. **uzda*- szó (hegye valaminek, óizl. *oddr*, ósz. *ord*, ófn. *ort*), mely Bechtel szerint egy idg. *uas-* (vágni) gyökérből van képezve, Brugmann gyanítása szerint (*Grundr.* 536.) idg. **ud-dh^z*-ből (felállítani) való. A gót *gazds* és l. *hasta* sem mutat szükségképen idg. *st*-re, itt is *d^zdh* lehet a dentalis csoportok eredeti alakja (Brugmann 507. 536.). Germ. **hazda*- haj (agsz. *heord*, óizl. *haddr*) Bechtel szerint szintén *-st*-, Brugmann szerint (596.) idg. *-zdh-* hangesortot tartalmazott. Nincs tehát semmi okunk Bechtelnek az *-st*-re vonatkozó szabályát elfogadni s ezentúl is egyszerűbb lesz az *st*-csoportnak (a többi spirans + tenuis-csoportokkal megegyező) változhatatlanságát statuálni.

B) *Mediae*.

Az idg. ősnyelv mediái alatt a *b d ġ* és *g* hangokat értjük. Kérdés, miképp ejtették az ősnyelvet beszélők e hangokat?

Az explosiv és spirans hangok (melyeket a német phonetika *geräuschlaute* név alatt együvé foglal) képzésénél különösen két momentum jön tekintetbe, először a zönge megvoltá vagy hiány-

zása és másodsor az elzárás illetőleg részképzés erősségének, energiájának foka. Nagyobb energiával ejtjük az úgynevezett *fortis*-hangokat, kisebb erővel a *lenis*-hangokat. A mai német nyelvterület egy részében zöngés, másik részében zöngétlen lenisként ejtik a mediákat. Melyik csoporthoz tartoztak már most a *b d g* és *g* jegyekkel átírt idg. hangok?

Hogy explosivhangok voltak, az nem szenved kétséget, egyetlen egy idg. leány nyelv hangálladékaiból sem következtethetünk arra, hogy az ősnyelv itt spiransokat ejtett volna; a mely nyelvekben spiranst találunk ezen hangok megfelelőiül, ott biztonsággal kimutathatjuk, hogy ez csak újabb fejlődés eredménye. Meglehetősen felesleges munkát végzett tehát Kräuter, midőn (*Zur Lautverschiebung* 25—36. lap.) hosszadalmasan kifejtette, hogy e hangok nem lehettek spiransok. Az idg. nyelvek túlnyomó többsége későbbi fejlődésükben is megtartotta őket mint explosivákat, akár eredeti minőségükben mint (zöngés) mediákat, akár — mint a germ. nyelv-, tenuisokká változtatva őket. Az explosiva-jelleg tehát kétségtelen.

Hogy pedig e hangok zöngés mediák voltak, azt Kräuter összes argumentumainál (melyek közül aránylag legnyomósabb az, hogy az ind grammatikusok megfelelő hangjaikat zöngéseknek írják le és az *r l m n* hangok s a vocalisok mellé helyezik őket és az, hogy a *bs bt* csoportok helyett *ps pt*-t, a *pd, kd* helyett *bd, gd*-t találunk, Kräuter 23) világosabban bizonyítja az a körülmény, hogy az idg. nyelvek valamennyien, az örmény, germán és kelta nyelvek kivételével ilyeneknek, ismerték őket.

Az ősgerm. nyelv ezen zöngés mediák helyén tiszta tenuisokat, *p t k ku* hangokat ejtett. A változás mindenekelőtt e hangoknak zöngé nélküliekké való reductiójában vagyis a zöngé elvesztésében állott (Sievers *Phonetik* 2155); ehhez csatlakozhatott azután az elzárás nagyobb ereje (Balassa *Phonetika* 67. l.) és így létrejöttek a zöngétlen fortisok.

Hogy e változásoknak indító oka mi volt, arra nem adhatunk kielégítő választ. Heinzel ezt a változást is jésítő-theóriájával akarta megmagyarázni, szerinte a *b d g* hangok először *bj dj gj*-vé váltak, ezek továbbá *bh dh gh*-vá, a *h* assimiláló hatása következtében a *b d* és *g* elvesztették zengejüket, majd a *h* kiesett és így előállottak a *p t k* hangok. E magyarázatnál azonban már az egyes átmenetek

lehetősége és szükségszerűsége is nagyon kétséges, a végső ok, a jésítés beállása pedig új okadatolást követel.

1. *Labialis media*, idg. *b* (ói. *b*, sőt β , l. *b*, litv.-szl. *b*) : germ *p*.

Ez a hang az idg. ősnyelv explosívái között a legritkább volt, sőt régebben sokan teljesen tagadták az idg. ősnyelvben létezését. Delbrück (*Zeitschr. f. deutsche Philol.* I, 154) is kétesnek tartotta, Bickell fejtegetései (KZ. XIV, 425) daczára is. Egy pár szóban azonban kétségkívül megvolt, a lat. *bibō*-ból következtethetünk egy idg. *bib*-gyökér megvoltára, ennek mellékalakja *pib-* volt (ói. *pibāmi*), a *ped-* («láb») tőnek hangsúlytalan alakja *-bd-* volt (ói. *upa-bd-a.*).

Az idg. *b* különösen ritka volt a szó elején s ennek következtében a germán nyelvben is alig találunk a megfelelő tenuissal, *p*-vel kezdődő szót. Már Lottner figyelmeztetett arra (KZ. XI, 198), mily ritkák az efféle germán gyökök: a gótban csak *puggs* (*pugg?*) «erszény» (óizl. *pungr*, ófn. *pfūne*) és *anapraggan* «szorongatni» (kfn. *pfrenge*) fordulnak elő; a *paida* «köntös» szó (kfn. *pheit*) lehet kölesönszó is (gör. $\beta\alpha\tau\tau\eta$).

Példák :

idg. *reub-* gy. (mellékalakja *reup-*) széttörni, szakítani, latin *rumpō* : g. *rāupjan* szakgatni, ófn. *roufen*. B. 343.

idg. *leb-* gy., l. *labium* (**lebium* helyett? Kluge Etym. Wb. s. v. *Lippe*) : g. **lipjō*, agsz. *lippa*, ófn. *lefs* ajak. C. 536 b. B. 337.

idg. *dheub-* gy., litv. *dubūs* mély, *daubā* mélység, ószl. *dūbrī* u. a. : g. *diups* mély, kfn. *tümpfel* pocsolya. (E gyökérnek idg. mellékalakja *dheup-*, ebből való agsz. *dýfan* bemeríteni.) B. 325.

idg. *slēb-* gy., ószl. *slabū* lanya : g. *slēpan*, ófn. *slāfan* aludni ; aln. *slap* (úfn. *schlaff*). B. 343. 533.

2. *Dentalis media* idg. *d* (ói. *d*, gör. δ , lat. *d*, litv. szl. *d*) : germán *t*.

idg. **dekm*, **dekm̥t* tiz : g. *taihun*. D. 202. C. 12. B. 349. 387.

idg. **dent-*, **dont-* fog, ói. *dánt-*, gör. $\delta\delta\omicron\varsigma$, l. *dens*, litv. *dan-tis* : g. *tunþus*. D. 268. C. 289. B. 527.

idg. *deik-* gy., ói. *diçami* mutatok, gör. $\delta\epsilon\lambda\chi\nu\mu\iota$, l. *dicō*, *judex* : g. *ga-teihan* jelenteni. D. 204. C. 14. B. 368.

idg. *deuk-* gy. (*k*-ja határozatlan), l. *doucō* *dūcō* : g. *tiuha* húzok, agsz. *téon* húzni (ófn. *ziohan*). D. 407. C. 15.b. B. 375.

gör. *δάκρυ*, l. *dacruma*, *lacruma* : g. *tagr* köny. D. 392. C. 10. B. 369.

idg. *dui-* tö, dual. **duō* **duuō* kettő, gör. *δι-*, *δFω-δεξα*, *δύω*, l. *bi-* (*du > b*), *duo*, litv. *dù dvi* : g. *twai*. D. 408. C. 277. B. 349.

ói. *dru* fa, gör. *δρῦς* : g. *triu* fa. D. 404. C. 275. B. 354.

ói. *ádmí*, gör. *ἄδω*, l. *edō* : g. *ita* eszem. D. 415. C. 279. B. 368.

ói. *ud-án-* víz, gör. *ῥδ-ωρ*, l. *unda*, ószl. *voda* : g. *watō*. D. 423. C. 300. B. 364.

idg. *ueid-* gy. látni, tudni, ói. *vēda* tudok, gör. *οἶδα* *ὀδεῖν*, lat. *video* : g. *witan wait* (úfn. *wissen weiss*). D. 422. C. 282. B. 349. 375.

ói. *padá-m* lépés, nyom, gör. *ποῦς ποδός*, l. *pes pedis* : g. *fōtus* láb. D. 322. C. 291. B. 361.

gör. *ζαρόττα*, l. *cor cordis* : g. *haírtō*, óízl. *hjarta*, agsz. *heorte* szív. D. 144. C. 39. B. 372.

ói. *sádas* ülőhely, l. *sedeo*, litv. *sėdėti* : g. *sitan* ülni. D. 419. C. 280. B. 354.; ugyanezen gyökértől :

idg. *nī-zd-o-* «letelepedés», ói. *nīdás* fészek, örm. *nist* ülés, l. *nīdus* : ófn. *nest* fészek. D. 417. B. 355.

3. *Palatalis media* idg. *ǵ* (ói. *j*, gör. *γ*, lat. *g*, litv. *ž*, szl. *z*) : germán *k*.

idg. *ǵeus-* gy., ói. *jóša-* tetszés, gör. *γέσω*, l. *gustus* : g. *kiusan* vizsgálni, választani. D. 359. C. 131. B. 385.

idg. *ǵen-*, *ǵnō-* gy. megismerni, ói. *jānāmi*, gör. *γινώσκω* l. *gnō-sco*, litv. *žinoti* : g. *kann* ismerék. D. 353. C. 135. B. 382.

idg. *ǵen-* gy. nemzeni, ói. *jānas-* nemzedék, gör. *γεννῶμαι*, *γένος*, l. *genus* : g. *kuni* nemzetség, ag. *cynn*, *cyning*, óízl. *konungr*. D. 363. C. 128. B. 388.

ói. *jánu*, gör. *γόνυ*, lat. *genu* : g. *kniu* térd. D. 361. C. 137. C. 394.

idg. *aǵ-* gy., ói. *ájati*, görög *ἄγω*, l. *ago* : óízl. *aka* utazni. C. 117. B. 391.

idg. *uerǵ-* gy., gör. *ἐργον* : g. *waúrkJan* működni. D. 382. C. 141. B. 315.

4. *Velaris media* idg. *g*.

a) *Labializálás nélküli g* (ói. *g*, *j*, litv. *g*, szl. *g*, *dž*, *dz* ; gör. *γ*, lat. *g*, kelta *g*) : germ. *k*.

l. *gelu gelidus* : g. *kalds* hideg, óízl. *kala* fázni. D. 351. B. 430.

gör. *ῥέπανος*, l. *grūs*: agsz. *cran*, ófn. *cranuh* daru. D. 362. C. 129. B. 420.

ói. *ójas* erő, l. *augeō*, litv. *áugu* növény: g. *áukan* gyarapodni. D. 377. C. 159. B. 430.

idg. *jeug-* gy.-ből: **jugó-m* iga, ói. *yugám*, gör. *ζυγόν*, j. *jugum*, litv. *jūngas*, ószl. *igo*: g. *juk*, *gajukō* (úfn. *joch*). D. 372. C. 144. B. 420.

idg. *steg-*, *teg-* gy., ói. *stághāmi* betakarok, gör. *στέγω*, l. *tegō*: óizl. *pak*, ófn. *dah*. D. 380. C. 155. B. 420.

b) *Labializált g* (ói. *g*, *j*, litv. *g*, szl. *g*, *dž*, *dz*; gör. *β*, *δ*, *γ*, lat. *v*, *gu*, *g*, kelta *b*, *g*): germ. *ku* (=gót *q*), *k*, *p*.

idg. *gem-* gy. jönni, ói. *gácchati*, *gámati*, litv. *gemù*, gör. *βάσχω* (= **gṃskō*), *βαίνω*, l. *venio*: g. *giman*, ófn. *queman* (úfn. *kommen*). D. 386. C. 634. B. 442.

idg. **genā* asszony, örmény *kin*, ószl. *žena*: g. *qinō*. Ezzel ablaut-viszonyban állanak idg. **gnā-*, ói. *gná-* istennő és **gṃnā-*: germ. **kūnō-*, óizl. *kona* (ennek pl. *gen.-a* *kvenna* azonban az első alakból, idg. *gen-*-ből van képezve). D. 385. C. 128. B. 437. Noreen *Altisl. gramm.* 168. §.

idg. **gṃnos* élő, eleven, ói. *jīvās*, litv. *gývas*, ószl. *živū*; gör. *βίος*, l. *vīvus*: g. *qius*, óizl. *kvikr*, ófn. *quec* eleven. D. 387. C. 640. B. 442.

idg. **gṃru-s* súlyos, ói. *gurú-s*; gör. *βαρύς*: g. *kaúrus*. D. 335. C. 638. B. 428.

idg. **regos*, ói. *rájas* homály; gör. *ῥεβος*: g. *riqis* sötétség. D. 389. B. 421.

ói. *nagná-*, ószl. *nagū* meztelen; l. *nūdus* (= **noguedos*): g. *naqaps* meztelen. B. 432.

idg. *seig-* gy. (mellékalakja *seiḡ-*), gör. *εἶπω* lecsepegtetek: g. *siggan* sülyedni, ófn. *sinchan*. B. 442.

Meg kell itt emlékeznünk az *ösgerm. geminatio* azon eseteiről, ahol a kettőzés által létrejött mássalhangzó-csoport idg. medián alapúl. A végső eredmény itt is kettős tenuis. Ez esetben is a media előbb assimilálta a rá következő képző *n-* hangját, a *bn dn gn-*-ből keletkezett *bb dd gg* azután az egyszerű mediával egy időben tenuissá változott, ez esetben tehát *pp tt kk-vá*.

Brugmann nyomán (*Grundriss* 534. §.) a következő példákat említjük meg:

Az idg. *dheub-* gyökérből, melytől g. *diups*, ófn. *tiof* száрма-

zik, van képezve egy idg. **dhub-nan-*, germ. **duppan-* alakú gyöngé főnévtő, ebből ófn. *topfo*, továbbá kfn. *topf*, agsz. *doppa*.

A *reub-* gyökérből (g. *ráupjan*) rajn. frk. *roppe*, kfn. *rupfen*, *ropfen* szakgatni.

Az idg. *stend-*, *teud-* gyökérből (ói. *tudámi*, l. *tundo*, g. *stautan*) egy **stud-n-* **stutt-* tő, kfn. *stutzen* lökni, meghökkenni.

idg. *sleid-* gy.: **slid-n*, **slitt-*, kfn. *slitzen* felhasítani.

litv. *luginas* hajlékony (gör. *λόγος*): agsz. *locc*, óizl. *lokkr*, ófn. kfn. *loc* (hajfűrt). *Beitr.* XII, 515.

Egy pár szóval megemlékezünk azon esetekről is, melyeket régebben úgy tekintettek, hogy kivételei azon törvénynek, mely szerint a media tenuissá válik. Lottner (KZ. XI, 197) több oly esetet állított össze, midőn szókezdő és szóközépi media állítólag változatlanul megmaradt a germánban. Már Grassmann (KZ. XII, 131) kiigazított közülök néhányat s ma a fenmaradtakat sem fogjuk többé kivételeknek tekinteni. Egyesek közülök egyáltalában nem állíthatók etymologiai párhuzamba a rokon nyelvek azon szabályaival, a melyekkel szemben Lottner szerint nem mutatják fel a lautverschiebung törvényei szerint várható hangfokot. A g. *gaggan* (menni) igét pl. Lottner helytelenül állította az ói. *gā-* és *gam-* gyökök mellé, az első, a mint még látni fogjuk, szabályszerűen visszamegy egy idg. *ghengh-* gyökére (a melyből pl. az ói. *jānghā* «láb» szó is való). Ha a g. *daúhtar d-*jével szemben az ói. *duhtar* is *d-t* mutat, akkor az ói. sem bírja az eredeti hangot, mint a görög *δογάρη* bizonyítja. Más esetekben az idg. ősnelvnek kettős gyököket tulajdoníthatunk, ha a g. *skaidan* (elválasztani) ige *d-*je nem szabályszerű megfelelője az ói. *chid skid d-*jének, akkor az első egy idg. *skeit-*, a másodikat egy idg. *skeid-* gyökére fogjuk visszavezetni (az elsőnek *t-*je természetesen *p-*vé vált, azonban bizonyos igealakokban a Verner-féle törvény szerint *d-*vé, ezekből a gót nyelv átvitte az ige összes alakjaira; v. ö. Paul *Beitr.* VI, 542). A görög *σγῶω* és agsz. *swíge* (hallgatag), ófn. *swigan* (tacere) szók szintén szabályellenesen egyeznek *g-jüket* illetőleg, az első egy idg. *sueig-*, az utóbbiakat egy *sueik-* gyökérből fogjuk leszármaztatni.

Delbrück szerint (*Zeitschr. f. deutsche Philol.* I, 154) egyes szókban szókezdő *st-* volt befolyással a szóközépi média megmaradására, pl. óizl. *strengr* kötél, ófn. *strang* u. a., *strengi* erős, a latin *stringo*-val szemben. Az *st-*nek ily hatása azonban, úgy hiszszük,

phonetikailag megmagyarázhatatlan volna; itt is egy *strenk*:- *streng*-kettős gyökeret kell felállítanunk, a mire a nasalis megvonta feljogosít. A gyökérnek nasalis nélküli alakjából való talán az ófn. *strecchen* (úfn. *strecken*) ige is.

Vajjon a gör. *γράφω* és az ófn. *graban* (idg. *ghrabh*-?) igék együvé tartoznak-e, az nem dönthető el biztossággal. (V. ö. Kluge *Etym. Wörterbuch* s. v. *graben*.)

C) *Media aspiratr.*

Az idg. alapnyelv explosiv hangjai harmadik sorának phonetikai értékére nézve sok vita folyt és még ma sem mondhatjuk, hogy a nyelvtudósok teljes megegyezésre jutottak volna. E hangzókat, melyeket a *bh dh gh* jegyekkel írunk át, nagyon különbözőkép fogják fel. A legrégebbi nézet szerint valóságos *aspiraták*, egy médiából és hozzá csatlakozó hehezetből való hangok voltak, mások szerint *affricaták*, a médiák és ezek homorgan spiransainak kapcsolata, ismét mások szerint egyszerű *spiransok* voltak.

Nemcsak az összehasonlító nyelvtudomány, hanem a phonetika is foglalkozott ezen idg. hangok kérdésével. Brücke először egyenesen tagadta a media aspiratáknak csak lehetőségét is. Későbbi megfigyelések (C. Arendt, *Beiträge z. vergl. sprachforschung* II, 289., Brücke *Sitzungsber. d. Wien. Akad.* XXXI, 219) kétségtelenné tették ugyan, hogy a mai ind nyelv bírja e hangokat, de Brücke még sem akarta őket az idg. ősnyelv tulajdonának elismerni. Phonetikája második kiadásában (1876) *affricatáknak* tartja a szóban forgó hangokat, zöngés explosiváknak, melyeket a megfelelő spirans kísér. Affricatáknak mondotta őket már régebben Raumer (*Aspiration u. Lautverschiebung* 1837; összefoglalás a 87. lapon); ő szerinte is azon hangok, melyek a germán médiák alapjául szolgáltak, muta és spirans kapcsolatából állottak. Az első alkotó részt, a mutát azonban nem tartja zöngés médiának, hanem a media és tenuis között fekvő átmeneti hangnak (a mit mi zöngétlen lenisnek mondanánk); kissé kényelmetlen transscriptiója ez: *bhv, dhs ḡhhh*. Brücke nézetével azonos a Schereré (*Zur Gesch. d. d. Spr.* 102. l.), ő ekkép jelöli e hangokat: *bw, dz, gy*.

A második nézetnek, melyet Brücke phonetikája első kiadásában (85. l.) vallott, hogy e hangok zöngés *spiransok* voltak, kevés híve akadt; síkra szállott ellene ugyancsak Raumer (*Sprachwissenschaftl. Schriften* 96. 383. l.).

A harmadik nézet szerint, mely most a leginkább elfogadott, e hangok valóságos *aspiraták* voltak. Az első két nézet ellen ugyanis többféle kifogást lehet emelni. Hogy a hangok affricaták voltak, az nem valószínű azért, mert az óind és görög metrika egyszerű hangoknak veszi őket, pedig affricata kettős hang volna, melynek okvetetlenül positiót kellene képeznie. (Paul *Beitr.* I, 195. l.) Ha Scherer ennek ellenében az angol *th*-re hivatkozik, a melyet ő d^4z^4 -vel jelöl és a melyet, úgymond, egy angol sem érez kettőshangnak (*Zur Gesch. d. d. Sprache* 105. l. jegyz.), akkor ez nem találó ellenvetés, mert az angol *th* nem is affricata, hanem egyszerű interdentalis spirans (p vagy \bar{d}). Nehéz volna továbbá megmagyarázni azt is, hogy ha e hangok affricaták voltak, mikép válhatott e hang második eleme, a zöngés spirans, *h*-vá, illetőleg mikép enyészhetett el egészen.

Kräuter (*Zur Lautverschiebung* 39. l.) még a következő argumentumokat említi fel annak bizonyítására, hogy a *bh dh gh* nem veendő affricatáknak, hanem valóságos aspiratáknak: 1. az ói. ben *bh dh gh*-t gyakran pusztá *h* helyettesíti; 2. az ói. és görög nyelvben abban az esetben is aspiraták keletkeznek, ha önálló media (vagy tenuis) és *h* kerülnek egymás mellé; 3. a görögben nem fordul elő az állítólagos *pf* ($=\varphi$) és *tþ* ($=\theta$) hangok két elemének felcserélése; 4. mikor a görögben *s* előtt álló *t* és *d* kiestek, a θ *t*-jének is ki kellett volna vesznie, ha e hang második eleme sziszegő hang lett volna; 5. a rómaiak a φ -t és θ -t néha *p*-nek és *t*-nek, fogták fel de sohasem *pf*-nek és *ts*-nek.

Ha a szóban levő hangok zöngés spiransok (\bar{b} \bar{d} γ) lettek volna, épen nem volna érthető, mikép válhatott ezekből a görögben *ph th kh*, az indben *bh dh gh* (az óind megfelelő hangjainak kiejtése nem biztos, de mai ind nyelvjárásokban előfordúlnak a media aspiraták, l. Whitney *Ind. Gramm.* 37. §.). Hogy pedig az ó-görög nyelvben az φ θ χ jegyek valóságos (tenuis-) aspiratákat jelöltek, azt Curtius (*Grundzüge der griech. Etymologie* ⁵ 414 l.) részletesen bizonyította. Igazat fogunk tehát adni ugyancsak Curtius azon fejtegetésének (KZ. II, 323. l. és *Grundzüge* ⁵ 420. l.) a melyben az idg. ősnyelv számára is vindicálja az aspiratákat. még pedig media aspiratákat. E kérdés eldöntésénél, úgymond, tekintettel kell lenni az idg. törzs összes nyelveinek teljes mássalhangzórendszerére. A szanszkrit media aspiratát mutat, a persa nyelvek mediát vagy ebből keletkezett lágy spiranst, a slavo-lett,

német és kelta nyelvek mediát, az itáliai nyelvek vagy a kimutathatólag később előállott *f* és *h* hangokat, vagy pedig szintén mediát. Mindez inkább magyarázható egy eredeti lágy, mint kemény aspiratából.

De ha elfogadjuk a media aspirata-féle ejtést, még itt is különböző lehet a felfogás. Lehet a mediára következő hehezetet zöngésen és zöngétlenül ejteni (Sievers *Phon.* ² 130. l.); Sievers valószínűnek tartja, hogy a mai ind nyelvjárások egyik (talán nyugati) része a zöngétlen ejtést, a másik (keleti) a zöngését kedveli. Az idg. ősnyelvnek Kräuterrel (*Zur Lautverschiebung* 30. l.) a zöngétlen hehezetű ejtést tulajdoníthatjuk; Kräuter szerint igen természetes volt, hogy az egyes nyelvek e kényelmetlen hangokat módosították, úgy hogy vagy az első elemet tartották meg, mint a mely a ülre erősebb benyomást tett, vagy hogy az elsőt a másodikhoz asszimilálták és így az egész hangcsoportot zöngétlenül ejtették.

Azt mondhatni, hogy az eddig tárgyaltnál nem sokkal kevésbé bonyolult az a kérdés, hogy mikép határozandók meg azok a hangok, melyeket a germán ősnyelv ejtett az idg. aspiraták megfelelőiképen. Ulfilas ezen hangokat *b d g*-nek írja s azért régebben általánosan el volt terjedve az a nézet, hogy mint a betűk, úgy az általok jelölt hangok is azonosak voltak azokkal a hangokkal, melyeket a latin és görög nyelv illető betűivel szokás összekapcsolni, azaz hogy e hangok mediák voltak. Paul azonban (Beitr. I, 148. s k. l.) nézetünk szerint minden kétséget eloszlatva kimutatta azt, hogy e jegyeket nem szabad oly általánosságban mediák kifejezőinek tekinteni, mint a hogy az eddig történt. Ulfilas idejében már a görög $\beta \delta \gamma$ sem voltak mediák, hanem (zöngés) spiransok jegyei, a gót püspök pedig a görög betűrendet vette a sajátjának alapjául. A latin és görög neveknek gót transscriptiója és viszont a gót neveknek latin és görög íróknál előforduló átírása is azt bizonyítja, hogy a gótok a szó közepén és végén spiransokul ejtették e hangokat (a latin *v* spiranst Ulfilas *b*-vel írja át, *Silvanus* : *Silbanus*; csak *m* után felel meg a *b* lat. *b*-nek, pl. *anakumbjan*). Igaz, hogy a görög és latin íróknál előforduló alakok gyakran media-ejtésre látszanak mutatni, de ez abban leli magyarázatát, hogy idővel a gót nyelv hangrendszere is változott, tehát valószínű, hogy a spiransok később explosivákká lettek és így nem lehet csodálkoznunk azon, ha későbbi írók explosivák jegyeivel írják a gót neve-

ket, másrészt azt is szem előtt kell tartanunk, hogy még a valódi spirans kifejezésére is sok esetben legközelebb fekvő volt az explosiva jegye. De a legdöntőbb bizonyíték az, hogy ha szóközépi *b* és *d* szóvégiekké lesznek, vagy ha *-s* elé kerülnek, akkor nem a *p t* jegyekkel helyettesítettnek, hanem *f þ*-vel, a zöngétlen *spiransok* jegyeivel, a miből kitűnik, hogy a szó közepén a megfelelő zöngés *spiransnak* *b d*-nek kellett állania. *g* és *h* között nem áll be ugyanaz a csere, Paul szerint ennek oka az volt, hogy a *h* nem volt többé a kemény spirans (χ), hanem pusztá hehezet. E kérdésre lejjebb még visszatérünk. Bizonyítékul szolgál a már említett grammatikai csere jelensége is, a *þarf*: *þaúrbum* alakok consonans-cseréje csak úgy érthető, ha a sing. zöngétlen spiransával szemben a pluralisban zöngés spiranst ejtettek. Ugyanezen eredményre, melyet a gót alakokból vonhatunk le, vezet a többi germán nyelvek vizsgálata. Az óizl. emlékek a megfelelő labialis hangot *f*-fel, tehát spirans jeggyel jelölik, csak a szó elején, nasalis után és a kettőzésben (*bb*) találunk *b*-t; ugyanez áll az agsz. emlékekről; az ószász írók a szó közepén és végén *b*-t és *f*-et alkalmaznak. A megfelelő gutturalis hang megjelölésére rendszeren *g*-t használnak ugyan a germán nyelvű emlékek de csak azért, mert a latin írás nem rendelkezett a zöngés spirans kifejezésére alkalmas jeggyel. (Paul nem veszi figyelembe, hogy az agsz. kéziratok a legrégibb időktől fogva élnek a spirans egy külön jeggyel, a *β*-vel, ő téved, mikor e jegyet az ó-angol korszak találmányának mondja, 177. l.) Kétségtelen, hogy a *þ d* is spirans hangokat fejeznek ki. A *þ* hanggal kapcsolatosan oly hangváltozások fordulnak elő, melyeket csak spirans idézhet elő (hogy pl. némely nyelvekben kiesik előtte a nasalis, g. *anþar*: ósz. *ôþar*). Továbbfejlődésükben is külön vannak tartva a dentalis spirans és a dent. explosiva, a felnémet nyelvben a germ. *þ d*-vé, a *d t*-vé változott. Mindezekből tehát azt következtethetjük, hogy az idg. *bh dh gh* hangoknak a germán alapnyelvben zöngés *spiransok* feleltek meg. A ránk maradt nyelvemlékek azonban már csak a szó közepén és végén tüntetik fel e hangokat, a szók elején explosiv hangokat találunk (kivéve az agsz. és ósz. *g*-t) ugyancsak explosiva áll a szó közepén nasalisok után és a kettőzetben. De valószínű, hogy eredetileg itt is spirans állott, a minthogy az egyes nyelvek később a szóközépi spiransnak explosivává változtatásában még tovább mentek. A gót nyelv már az *r l* és *z* után is explosivát ejtett. A germán nyelvek története többször mutat példát

arra, hogy a szó közepén consonansok után álló hangok ép oly elbánásban részesültek, mint a szókezdő hangok.

Paul ezen fejtegetéseit Kräuter nem fogadta el teljesen (*Zur Lautverschiebung* 45. s k. l.). Azt nem tagadhatta, hogy az egyes germán nyelvek, a mint azokat történeti időből ismerjük, a szó közepén és végén spiransokat mutatnak fel, de míg Paul e hangokat eredetieknek tartotta, Kräuter szerint az explosivákból keletkeztek.

Hogy ez állítását támogassa, Kräuter különféle bizonyítékokat hoz fel, a melyek azonban mind nem képesek Paul tételét megíngatni.

Nem lehetséges, úgymond (49. l.), hogy a nyelv először kiküszöbölte a zöngés explosivákat (idg. $d > \text{germ. } t$), másodszor ismét behozta őket (idg. $dh > \text{germ. } d$), harmadszor megint eltávolította őket (germ. $d > \text{fn. } t$), negyedszer állítólag ismét behozta őket (germ. $p > \text{fn. } d$), ötödször ismét kivetette őket (ófn. $d > \text{mai } t$). Ez a bizonyíték nagyon ingatag alapon áll, az egyes actusok sorrendjének alapján, a melyet nem lehet teljesen biztossággal megállapítottnak mondani. Épen nem valószínű, hogy az idg. d -nek t -vé változása előbb történt, mint a dh -nak d -vé változása; akkor pedig nem mondhatjuk többé, hogy a nyelv először feladta a d -t s azután ismét behozta. Másodszor épen a Paul hypothesis szerint a régi és az új hang nem is voltak azonosok, a régi d media volt, a dh -ból keletkezett hang pedig spirans. E kiküszöbölés és újból befogadás nem is volt továbbá egy pár év, hanem évszázadok műve és így az eredeti hangokhoz való visszatérés sem volna oly valószínűtlen és szeszélyes eljárás. Bizonyos körbenforgást el kell ismernünk a lautverschiebung processusában s azért épen itt legkevesebbé van helyén oly általános tételekkel operálni, hogy a nyelvhangok ezen folytonos váltakozása nem valószínű.

Paul szerint, a mit láttuk, az egyes germán nyelvek szókezdő mediái is spiransokból állottak elő. Ha ez így volna, úgymond Kräuter (50. l.), ugyan miért nem lettek a v és j spiransok is mediákká? Azért nem, mivel e hangok az ősgermán nyelven és az egyes germán nyelvek régibb korszakaiban nem voltak spiransok, hanem *u consonans* és *i consonans* (u, i), a melyek mindig el voltak különítve a b és γ hangoktól.

Kräuter azután abból a tényből, hogy a gót g a szó végén és

-s előtt nem lesz *h*-vá, a *g* explosia minőségének eredeti voltára von következtetést. (50. l.) Paul, a mint láttuk, úgy magyarázza a *g*: *h* változásának abbanmaradását, hogy a *h* nem volt többé zöngétlen spirans, hanem pusztá hehezet (152. l.). Ily általánosságban ezt mégsem lehet állítani; ez áll a szó kezdetére nézve, azonban, a mint maga Paul egy más helyen (I, 156. l.) elismeri, a szóközépi és szóvégi *h*-ra nézve legalább is kétes; az pedig meglehetősen biztos, hogy consonansok előtt (*nahts*, *saihs*) még χ -nak ejtendő. Igazat adunk tehát abban Kräuternek, hogy valóban feltűnő, miért nem helyettesíti *h* a szóvégi és -s előtt álló *g*-t, mért nem fordul elő *dags* helyett **dahs*, mikor Paul szerint e szó végén ép oly γ s hangot ejtettek, mint pl. a *saihs*-ben. Látjuk továbbá, hogy a «grammatikai cseré»-ben *g*-vel váltakozó χ hangot Ulfilas *h*-val írja át (*aih*: *aigum*): ha felteszszük, hogy ez a χ akkor már pusztá hehezetté változott, akkor fel kellene ezt tennünk a *mag* (tudok) vagy *ôg* (félek) eredetileg χ ejtésű véghangjairól is. Az sem magyarázza meg a dolgot, hogy Ulfilas az együvé tartozó alakokban (*dags*, *dagis*). keresztülvitte a *g*-t, ha némelyikökből χ -t ejtett is, mert akkor *aih* helyett is mindig *aig*-ot kellene várnunk. Talán nem egészen helytelen tehát az a magyarázat, ha a gót nyelvben a *g*-nek a *b* és *d*-től eltérő, azaz gyorsabb fejlődését teszszük fel; hogy az articulatio helyére nézve különböző hangok nem váltakoznak mindig egyformán az articulatio módjára nézve, arra van elég példa. Az angsz.-ban és ósz.-ban pl. a szókezdő *g* (= γ) lassabban fejlődött, mint a *b* és *d*, az előbbi spirans maradt, míg az utóbbiak explosivákká lettek; az ófn. hangmozditásnál pedig lépten-nyomon észlelhetjük a különböző hangoknak különböző gyorsasággal való elváltozását. Azt hiszszük tehát, hogy Ulfilas korában a γ már általánosan explosivává *g*-vé lett; ezt a feltevést támogatja azon körülmény is, hogy Ulfilas a *Φαλέx* tulajdonnevet *Falaig*-nak írja (gen. *Falaigis* Luk. 3, 35). Kräuter magyarázata nem hárítja el a nehézségeket, szerinte a *b d g* hangzók eleitől fogva mediák voltak s azután váltak spiransokká, e szerint azonban a gót *g* megint külön állást foglal el, mivel megmaradt explosivának. A *g*-nek spirantikus értéke mellett szól látszólag az a körülmény, hogy Ulfilas utáni latin íróknál gót tulajdonnevekben *agi* helyett *ai*, *igi* helyett *i* jelenik meg (Dietrich *Ausspr. des Gotischen* 73. 74. l.); azonban maga Paul is megengedi (*Beitr.* I, 157), hogy itt a *g* a következő *i* hatása alatt lett *j*-vé s azután *agi* *ai*-vá, *igi*: *i*-vé.

Hogy a szóközépi és szóvégi *b* és *d* spiransok voltak, az kitűnik abból, hogy a szó végén *f* és *p* áll helyettük. Kräuter (58. l.) nem tagadhatja e tényt és más úton erőlködik ennek magyarázatát adni, névszerint úgy, hogy a *b* és *d* hangok eredetileg *p* és *t*-vé váltak, ha a szó végére jutottak; később, mikor szerinte a szóközépi *b* és *d* spiranssá vált, a szó végén is analogia útján a megfelelő kemény spiranst ejtették. Ez mindenestre sokkal bonyolódottabb magyarázat, mint az, a mely szerint a spirans volt az eredeti hang, mely a szó végén a specialis gót hangtörvények szerint zöngétlen alakban jelenik meg.

Azon elméletet, hogy a spirans az eredeti hang, közel bizonyosságra emelte a Verner-féle törvény, a melynek esetei világosan mutatják, hogy a tenuisból keletkező zöngétlen spirans később zöngéssé lesz és mint ilyen, a gótban ugyancsak a *b d g* jegyekkel jelöltetik. Kräuter, hogy az explosiva eredetiségéről szóló nézetét fenntarthassa, egy szabályt állít fel, a melynek általánosan érvényessége épenséggel nincs bebizonyítva, hogy t. i. mikor egy hangtörvény működni kezd, beáll egy ellenkező irányú áramlat is, azaz mikor a szóközépes explosivák spiransokká lettek, egyúttal a spiransok egy része explosivákká lett. Azon példák azonban, melyeket szabálya helyességének bebizonyítása végett említ, mint már Verner (*Anzeiger für deutsches-Altertum* IV, 336.) kiemelte, nem bizonyító erejűek, mert mindannyian oly esetekre vonatkoznak, midőn az illető egyének egy rájuk nézve idegen nyelven beszélnek s ebben hibákat ejtettek; az ily abnormis viszonyokból pedig nem lehet következtetést vonni a nyelvfejlődés rendes menetére.

Nézetünk szerint tehát épenséggel nincsen megdöntve Paulnak azon nézete, hogy az idg. *bh dh gh* hangoknak az ősgermánban mindenekelőtt zöngés spiransok feleltek meg, ezek később bizonyos feltételek alatt s a különböző nyelveken különböző idő múlva explosivákká lettek.

Fel lehet még vetni azt a kérdést, vajjon mikép gondolható ezen idg. hangoknak a megfelelő germán hangokba való átmenete?

Az egyes lehetőségeket ugyancsak Paul vette szemügyre (*Beitr.* I, 196.). Ha az idg. ősnyelv *bh dh gh* által jelölt hangjai spiransok voltak (l. fent), akkor az átmenet a lehető legegyszerűbb, e spiransok a szó közepén megmaradtak, a szók elején a germán nyelvek legrégebb korszakában explosivákká lettek. Ha a másik

nézet valamelyike helyes, hogy az idg. hangok vagy aspiraták vagy affricaták voltak, akkor, úgymond Paul, nehezebb az eldöntés. Mind a két nézet képviselői eddig úgy fogták fel a dolgot, hogy az explosiva után álló elem elenyészett, akár hehezet, akár spirans lett legyen az, és így felmaradt a media. Minthogy azonban most ki van mutatva, hogy a germán ősnyelvben nincs dolgunk mediával, hanem spiranssal, ennek létrejöttét úgy lehetne magyarázni, hogy a media aspiratából először media affricata lett s ebből a spirans; ha az affricatát tartjuk az eredetinek, természetesen egyenesen ebből a spirans. A szó elején mutatkozó mediát közvetlenül az idg. aspiratából (illetőleg affricatából) lehetne leszármaztatni úgy, hogy itt a hehezet, illetőleg spirans lekopott; ezen magyarázat szerint tehát a szókezdő és a szóközépi hangok különbözőkép fejlődtek volna. Az ilyen magyarázatnak azonban nehézségei vannak, mert az ily eltérő fejlődés — úgymond Paul — nem igen motiválható, továbbá a hehezetnek vagy a spiransnak lekopása sem kifogástalan megoldás physiologiai tekintetben, az aspiratio, ha valamikor létezett, nem szokott eltűnni nyomtalanul. Inkább assimilatióképen lehet megmagyarázni ezen elváltozást, a minthogy consonans-csoportok egyes elemeinek elveszése rendszeren assimilatió alapján.

Megjegyezzük, hogy Heinzel (*Niederfränk. Geschäftssprache* 129. sk. l.) Paullal egyidejűleg és tőle függetlenül szintén azon eredményre jutott, hogy a gót *b d g* hangok a szó közepén spiransok voltak; a megfelelő szókezdő hangokat azonban még a gótban is media affricatáknak (*bw, dā, gj*) ejti. A hol a későbbi fejlődésben a szó elején media tűnik fel, ott az egyenesen ebből az affricatából állott elő.

Paul fejtegetései alapján tehát következőleg állapíthatjuk meg az idg. aspiratáknak a germán ősnyelvben való elváltozását:

1. Az idg. aspiraták a szó bármely helyén zöngés spiransokká *b ā γ*-vé lettek.

2. E spiransok a szó kezdetén megtartották minőségüket; csak az egyes nyelvek külön fejlődésében váltak részben explosivhangokká.

3. A szó közepén nasalisok után már a germán ősnyelvben explosivákká lettek.

4. A többi consonansok után és vocalisok között az ősnyelvben

mindvégig spiransok maradtak; az egyes nyelvek azután ezeknek egy részét is explosiv-hangokká változtatták.

A következőkben ezen változások illusztrálására is sorolunk fel példákat.

1. Az idg. *labialis media aspirata bh* (ói. *bh*, gör. *φ*, l. *f*, kelta *b*, szláv-litv. *b*) germ. *b*-vé illetőleg *b*-vé lett; pl.

idg. *bheu-* gy. lenni, ói. *bhāvāmi* leszek, *bhū'mi-s* föld, gör. *φύω*, lat. conj. *fuam*, *futurus*, ószl. *byti*, litv. *būti*: ófn. *būan* lakni, földet művelni, *bin* vagyok. D. 102. C. 417. B. 329.

idg. *bheid-* gy. hasítani, ói. *bhēdāmi*, l. *findō*: g. *beitan* harapni, ófn. *bīzan* u. a. D. 88. B. 343.

idg. *bher-* gy. vinni, præs. l. sz. **bhērō* viszek, ói. *bhārāmi*, gör. *φέρω*, l. *ferō*: germ. **bērō*, g. *baíra*, ófn. *biru*. D. 85. C. 411. B. 326.

idg. *bherǵh-* gy., ói: *brhánt-* nagy, magas, gall. *brigi-* (*Brigiani*, *Arebrigium*): g. **baírgs*, *baírgahei* hegység, ófn. *berg*. B. 288. 341. 392. Klug, *Etym. Wb.* s. v. *Berg*.

idg. **bhrātor* (-*ōr*, -*er*, -*ēr*) fítestvér, ói. *bhrātā*, gör. *φράτωρ*, l. *frater*, óir. *brāthir*, ószl. *bratrū*: g. *brōpar*, ófn. *bruoder*. D. 98. C. 414. 329.

idg. **bhrū-* (cons. előtt), *bhru-* (voc. előtt) szemöldök, ói. *bhrū-s*, gör. *ὀφρύς*, litv. *bruvis*, ószl. *brūwī*: ófn. *brāwa*. D. 97. C. 405. B. 326.

gör. *φῦγός*, l. *fagus*: g. *bōka*, ófn. *buocha*. D. 92. C. 160. B. 344.

l. *flare*: g. *uf-blēsan*, ófn. *blāsan* fújni. D. 89. C. 412. B. 344.

gör. *ὀρφανός* árva, l. *orbu-s*, örm. *orb*, óir *orbe* örökség: g. *arbi* örökség, ófn. *erbo* (úfn. *erbe*). D. 105. C. 404. B. 335.

idg. *leubh-* gy., ói. *lūbhya-mi* vágyódom, l. *lubet libet*, ószl. *ljubū* kedves: g. *liuba-* ófn. *liob* (úfn. *lieb*). D. 109. C. 545. B. 344. 538.

idg. **nēbhos*, **nēbhes-* felhő, levegő, ói. *nābhas*, gör. *νέφος νεφέλη*, l. *nebula*, ószl. *nebo*: ófn. *nebul* (úfn. *nebel*). D. 110. C. 412. B. 326.

idg. **ḡombho-s*, ói. *jāmbha-s*, fogsor, gör. *γόμφος* fog, litv. *žambo* száj: ófn. *chamb* (úfn. *kamm*). C. 125. B. 326. 538.

2. *Dentalis media aspirata*: *dh* (ói. *dh*, gör. *θ*, lat. *f*, *b*, *d*, kelta *d*, litv. szl. *d*): germ. *đ*, *d*.

idg. *dhē-* gy. tenni, helyezni, ói. *dhāma*, gör. *τίθημι*, l. *con-dere*, litv. *dėti*: g. *gadēds* tett, ófn. *dāt*, *tāt*. D. 47. C. 309. B. 350.

idg. *dhers-* gy. merészelni, ói. *dhársāmi*, gör. *θραός* merész, *θραόςτης*: g. *ga-dars* merészelek. D. 41. C. 315. B. 357.

idg. *dhegh-* gy. égetni, sütni, ettől **dhoqho-s* az az idő, mikor a nap süt, ói. *ni-dāghās* forróság, nyár, litv. *dāgas dagà* az aratás ideje: g. *dags* nap, agsz. *dag*, óizl. *dagr*, ófn. *tag*. B. 376. 439.

óí. *vidhāvā*, l. *vidua*, ószl. *vidova*: g. *widuwō* özvegy. D. 72.

idg. *reidh-* gy., óír. *riad* utazás, gall *rēda* szekér: óizl. *rīda* utazni, lovagolni, ófn. *ritan* (úfn. *reiten*). B. 373.

idg. *reudh-* gy. pirosítani, ói. *rudhīrā-s*, gör. *ερυδρός*, l. *ruber*: g. *rāuda* (idg. alapforma **roudhos*). D. 65. C. 306. B. 350. 370.

idg. **médhu-*, ói. *mádhu* édesség, méz, gör. *μέθυ* bor, litv. *medūs*, ószl. *medū*: g. **midus*, óizl. *mjpātr*, agsz. *meodo*, ófn. *metu mitu*. D. 62. C. 322. B. 357.

idg. **medhio-* középső, ói. *mádhyā-*, gör. *μέσος*, l. *medius*: g. *midjis*, agsz. *midd*, ófn. *mitti*. D. 63. C. 469. B. 357.

idg. **mizdhó-s*, **mizdhá*, ói. *mīdhā* csatadíj, gör. *μισθός*, g. *mizdó* díj, ósz. *mēda* ófn. *miata*, (úfn. *miete*). D: 64. C. 323. B. 357.

idg. *bheudh-* gy., ói. *bódhāmi* felébredék, észreveszek, gör. *πεύδομαι* tudakolok, g. *ana-biuda* parancsolok; ófn. *biutu* nyujtok (úfn. *bieten*). D. 57. C. 328. B. 376.

idg. *bhendh-* gy. kötni, ói. *bándhana-m*, l. *of-fendimentum*; g. *bindan*, agsz. *bindan*, óizl. *binda*, ófn. *bintan* (úfn. *binden*). D. 35. C. 326. B. 350. 376.

3. *Palatalis media aspirata*: *ǵh* (óí. *j*, *h*, *jh*, gör. *χ*, l. *h*, kelta *g*; litv. *ž*, szl. *z*): germ. *γ*, *g*.

idg. *ǵhengh-* gy. haladni, ói. *jaṅghā* láb: g. *gaggs* uteza, *gag-gan* menni (alkalmasint denominativum), óizl. *gangr*, ófn. ósz. *gang*. B. 395. 439.

gör. *χαμαί*, l. *humus homo*: g. *guma* ember, ófn. *brūti-gomo* (úfn. *bräutigam*). D. 14. C. 183. B. 386.

óí. *hamsā-s*, gör. *χήν*, l. *anser* (= *hānsēr*), óizl. *gās*, ófn. *gans* lúd. D. 3. C. 190. B. 395.

idg. *ueǵh-* gy., óí. 3. szem. *váhati*, gör. *ὄχος*, l. *vehō*, litv. *vezū*: g. *ga-wigan* mozdítani. C. 169. B. 383.

idg. *leiǵh-* gy., óí. *lēhmi* nyalok, gör. *λέγω*, l. *lingō*: g. *bi-lāigōn* nyalni (úfn. *lecken*). D. 30. C. 174. B. 392.

idg. *dheiǵh-* gy. összerakni, képezni, gör. *τείχος*, l. *fiṅgō*: g. *deigan* agyagból készíteni, óizl. *deig* tészta, ófn. *teig*. D. 22. C. 145. B. 395.

4. *Velaris media aspirata* : *gh*.

a) *Labializálás nélküli gh* (ói. *gh*, *h*, *j*, gör. χ , lat. *h*, *g*, kelta *g*, litv. *g*, szl. *g*, *dž*, *dz*): germ. γ *g*.

idg. **ghosti*-s idegen, l. *hostis*, ószl. *gosti* : *g. gasts*. D. 5. B. 422.

idg. **mozgho*-, ósz. *mozgū* : *g. *mazga*, agsz. *mearg*, óízl. *mergr*, ófn. *marg* velő. B. 450.

idg. *dhreugh*- *gy.*, ói. *drōgha*-s megkárosítás, ópers. *drauga*-hazugság : óízl. *draugr* kísértet, ósz. *bi-driogan*, ófn. *triogan* megcsalni. D. 23. B. 453.

idg. *steigh*- *gy.*, ói. *stighnutē*, gör. $\sigma\tau\epsilon\iota\gamma\omega$: *g. steigan* lépni. D. 36. C. 177. B. 422. 538.

b) *Labializált gh* (ói. *gh*, *h*, *j*, gör. φ , θ , χ , lat. *f*, *p*, *gu*, *v*, kelta *b*, *g*, litv. *g*, szl. *g*, *dž*, *dz*): germ. γ , μ , *b*.

idg. *gher*- *gy.*, ebből **ghormo*-s, ói. *gharmá*-s, gör. $\theta\epsilon\rho\mu\acute{o}\varsigma$, l. *formus* : germ. (γ)*uarmaz*, *g. warmjan* melegíteni, óízl. *varmr*, ófn. *warm*. C. 621. B. 423.

idg. **h₂gh-ró*-s, gör. $\epsilon\lambda\alpha\varphi\rho\acute{o}\varsigma$: ófn. *lungar* gyors.

idg. *kneiǵ*- *gy.* (a *k* minősége nem határozható meg), l. *cō-nīvēō* : *g. hneiwan*, ófn. (*h*)*nīgan* (úfn. *neigen*). B. 423.

idg. *sneiǵh*- *gy.*, gör. $\nu\acute{\iota}\varphi\alpha$ (acc.), l. *ninguit* : germ. **snaiǵuaz*, *g. snaiws*, óízl. *snai'ar* (gen. *snai'var*), ófn. *snāo snēwes* (úfn. *schnee*). C. 440. B. 423.

D) *Tenuis aspirata*.

Vajjon az idg. ősnyelvnek voltak-e tenuis aspiratái vagy sem, az már régóta vita tárgya. Grassmann (KZ. XII, 82. l.) bővebben tárgyalta e kérdést és azon eredményre jutott, hogy az ősnyelv nemcsak media aspiratákat, hanem tenuis aspiratákat is ismert. Ő az ói. ten. aspiratákat nagyjában az idg. ősnyelvnek is tulajdonította, e hangok szerinte a germánban tenuisokká lettek, pl. az ói. *makh*-, gör. $\mu\alpha\chi$ -, l. *mac*- többől származtatta a *g. mēki* (kard) szót; a gör. $\sigma\chi\acute{o}\phi\omicron\varsigma$ -szal egybevetette a *g. skip* (hajó) szót, a mit pedig már a vocalismus szempontjából sem lehet megengednünk. (l. Paul *Beitr.* VI, 83. jegyz.)

A későbbi nyelvtudomány azonban constructióiban csak ritkán élt tenuis aspiratával. De hogy az explosivák többi három fáján kívül kellett még léteznie egy negyediknek is, azt a rokon nyelvek több egyező tényéből kellett következtetni. Ha a perf. sing. 2. személyének ragja az ói.-ben *-tha*, a görögben *-θα*, ezt

csak egy idg. ten. asp. felvételéből lehetett kimagyarázni; med. aspiratának feltételezése itt egészen jogosulatlan, mert ennek ily különös fejlődése nem volna megmagyarázható.

Azért *Ascoli* óta (*Studij critici* II, 161 s k. l.) megint erősebben bíznak a *tenuis aspirata* létezésében. Ezen idg. ten. aspiraták az óindben nagyjában megmaradtak, *s* után *tenuisokká* lettek (Brugmann *Grundr.* 352. l.), a görögben, az itáliai nyelvágban, a lituszlávban és örményben a *media aspirata*val egyformán fejlődtek (Brugmann 408. l.).

Azt a kérdést, miképen voltak képviselve az idg. ten. aspiraták a germán ősnyelvben, újabban *Kluge* vetette fel (KZ. XXVI, 88. s k. l.). Az idg. *media aspiraták*, úgymond *Kluge*, a germánban mindenekelőtt *zöngés spiransokká* lettek, ezeknek egy része később, történeti időben, mediává vált. A *tenuis aspiratákat* illetőleg tehát azt várhatjuk, hogy a germán ősnyelvben először is *zöngétlen spiransokká* válnak, mint ilyenek összeesnek az idg. *p*, *t*, *k*-ból keletkezett *f*, *þ*, *χ* hangokkal *s* ezekkel együtt a Vernér-féle törvény szerint bizonyos esetekben *b* *ð* *γ*-vé lesznek.

És ez csakugyan úgy is van. *Kluge* elegendő számú példán mutatta meg tételének helyességét, bár nem tagadhatni, hogy e példák közül néhány kissé kétes értékű.

Aránylag legbiztosabb az ófn. *nagal* (köröm) szónak leszármaztatása egy idg. **nokho-* töből, ói. *nakhás*, gör. *ὄνξ ὄνοχος*, *unquis*, litv. *nágas*; a germ. szó *g*-je (g. *naqljan*, agsz. *nagl* stb.) a képző hangsúlyozásának köszöni eredetét.

A perfectum 2. személyének ragja, az ói. *-tha* és gör. *-θα* bizonyossága szerint, az ősnyelvben is *-tha*-nak hangzott. E rag a germánban, a mennyire fenmaradt, mint *-t* mutatkozik. Itt a szabály szerint tulajdonképp *spiranst* (*þ*) kellene várnunk. *Kluge* úgy magyarázza ez esetet, hogy a *spiransra* végződő perfectumtövek után (mint *hlifan* igétől *hlaf*-, *lisan* : *las*-, *slahan* : *slôh*-) a *th* nem válhatott *þ*-vé, hanem csak *t*-vé, úgy hogy ez igék múlt idejének 2. személye *hlapt*, *last*, *slôht*-nak hangzott. Azon igetövek, a melyek nem *spiransra*, hanem más mássalhangzóra végződtek, a hol tehát phonetikailag nem volt okadatolva a *t*-féle alak, analogia útján felvették a *spirans*-tők ragját. Hogy ez könnyen megeshetett, azt az igék számaránya mutatja, *Kluge* szerint a *spiransra* végződő tövek úgy viszonylanak az *l r m n* hangokon végződőkhöz, mint 8 : 3. Így lett tehát az eredeti **namp*-ból is *namt*, **barþ*-ból *bart* stb.

Tenuis aspirata-kezdetűnek tarthatjuk a *l. habeo* g. *haban*, ófn. *habēn* (bírní) ige idg. alakját is: **khabhē*-, még egy *j*- képzővel továbbképezve. (Egészen helytelen tehát a g. *haban* igét, a mint ez sokszor történt, a l. *capio*-val összeegyeztetni, az utóbbinak szabályszerű megfelelője a g. *hafjan*, úfn. *heben*.)

Kluge hasonlításait nem akarjuk mind felsorolni, az esetek legtöbbszörében a germán alakon kívül még csak egy rokon nyelv megfelelő alakjára lehet hivatkozni; sok esetben meg az egybevetett szók jelentése nagyon is eltérő. De még a hasonló jelentésű alakok egybevetése sem mondható mindig biztosnak, ha pl. a germ. *hi*- pron. tőt a lat. *hi*-vel egyeztetni (etymol. szótárában is s. v. *heute*), ez nem állhat meg a vocalismus szempontjából; mert a latin pronomen töje nem *hi*-, hanem (*ho*) *he* + *i*; a germán *hi*-tőt inkább a latin *ci*- tövel (*cis citra*, *citerior*, litv. *szis* ez) lehet összekapcsolni és egy idg. *kī*- töre visszavezetni.

Brugmann (*Grundr.* 408. l.) még a következő szókban lát eredeti tenuis aspiratát:

idg. *sqhel*- gy., ói. *skhālāmi* megbotlom, megakadok, örm. *szalem*, gör. *σφάλλομαι*: g. *skulan*, ófn. *sculd*. (l. D. 214.)

idg. *sqhait*-, *sqhaid*- gy., ói. *chinādmī* levágok, gör. *σχίζω*, hasítok, *σχιδαλμός*, l. *scīndō*, *caedō*: g. *skáidan* elválasztani, ófn. *scintan* (úfn. *schinden*). (D. 211.)

idg. *threagh*- gy., gör. *τρέχω* futok, futur. *θρέξομαι*, *τροχός* kerék: g. *þragja* futok, ófn. *drigil* szolgál. (D. 246. C. 578.)

Függelék: Az idg. veláris hangok fejlődése a germ. ősnyelvben.

1. Láttuk, hogy a velaris hangok egy részének sajátága, hogy négy idg. nyelvben (gör., ital., kelta, germ.) rendszeren egymásnak megfelelő szókban a *q* *g* mögött egy *u*- hang fejlődik.

A germán ősnyelvben a labializálásnak nevezett ezen áramlat még egy lépéssel tovább haladt: a labializált hang néha *valóságos labialissá* vált, ez az új hang pedig az *articulatio* módjára nézve teljesen megfelel a réginek. Azaz: a zöngétlen spirans *χ_u* zöngétlen labialis spiranssá lett, *f*-fé; a zöngés spirans is a megfelelő labialis hanggá: *γ_u* *b*-vé; a zöngétlen explosiva *k_u* *p*-vé. Némelyek szerint a velaris hang még az első *lautverschiebung* előtt lett teljes labialissá és azután változott el tovább, Kluge szerint a *q* bizonyos körülmények közt *p*-vé lett s azután szabályszerűleg *f*-fé mozdíttatott (*Beitr.* XI, 560.).

Lássunk mindenekelőtt egy pár példát (l. Brugmann *Grundriss* 444. §.).

a) idg. *q* : germ. *χu*, *f*.

idg. **ul'qos* farkas, ói. *vř'kas*, gör. *λύκος*, germ. **ulχuaz*, **ulfaz*, g. *wulfs*, óizl. *ulfr*, ófn. *wolf*. (D. 349. C. 89.)

idg. **qetuer*- négy, ói. *catv́aras*, gör. *τέσσαρες*, l. quattuor, g. *fidwôr* (= ösg. **χueđuōr*, **feđuōr*. (C. 648.)

idg. **penqe* öt, ói. *pāñca*, gör. *πέντε*, l. *quinque*, litv. *penki*, germ. **finχui*, **fimfi*, g. *finf*, ófn. *fimf*, agsz. *fif*, óizl. *fimm*. (D. 311. C. 629.)

Kluge (*Beitr.* XI, 561) idesorolja az ófn. *foraha* (úfn. *föhre*) szót is, mint a lat. *quercus* megfelelőjét, úgy hogy mindkettő egy idg. **qerkos* alakra menne vissza. Itt azonban bajos megítélni a lat. szó első szótagját, a mely helyett *cor*-t kellene várnunk (v. ö. Brugmann *Grundr.* 322. l.), nem lehet tehát határozottsággal itélni az összeállítás jogosultságáról.

b) idg. *q* a Verner-féle törvény hatása alatt: germ. *γu* > *ū*. A **ul'qos*-hoz képezett femin. **ulqī'* volt (ói. *vřkī'*), germ. **ulγuī*, **ulbī*, ófn. *wulpa*. Brugmann (*Grundr.* 532. §.) a *p* beálltát a cas. obliquus-okból magyarázza, a gen. alakja pl. **ulbīōs* volt, a *b* a *i* előtt megnyúlt: -bb-, ez a második (fn.) lautverschiebung alkalmával -pp-vé lett, a mássalhangzó után álló kettős hang ismét egyszerűsített. Azonban ez a gen. sem volt eredeti és szabályszerű megfelelője az idg. genitivusnak, ez **ulkiās*-nak hangzott és ebből **ulγiōs*-nak kellett előállania, a *u*-nek a *i* előtt ki kellett esnie, maradt tehát **ulγiōs*. (Az ehhez való nominativusból vezethető le az óizl. *ylgr* szó.) A fentemlített **ulbīōs* alak csak analogia útján (a nom. **ulbī* után képezve) helyettesítette a szabályszerű **ulγiōs* genitivust.

c) idg. *g* : germ. *ku* > *p*.

idg. *uerg*- gy., ószl. *vřga* dobok, germ. præs. 1. sz. **uérkuō*, **uérpō*, g. *wairpa*, ófn. *wirfu*, óizl. *verp*.

idg. *sueig*-, *suoig*- gy., litv. *svaiktù* elszédülök, germ. *suaiku*-, *suaip*-, ófn. *sweifan*, agsz. *swápan*. Kluge ezen igének nem tulajdonít velaris mássalhangzót, hanem már az idg. ősnyelvből labialist, visszavezeti egy *sueib* : *suib* gyökre (Etym. Wörterb. ³ s. v. *schweben*). Brugmann (*Grundr.* 444. §.) nem említi az ófn. *swebèn* igét, a melyet bizonyára nem lehet elválasztani a *sweifen*-től. Hogy ennek *b*-jét megmagyarázzuk, kénytelenek vagyunk az idg. *sueig*-

gyökérnek egy *sueiq-* mellékalakját felvenni, ebből van képezve egy gyenge (talán denominativ) ige a *haban*-osztály módjára; az accen-tusnak, mint a vocalis (germ. *i*) is mutatja, a képzőre kellett esnie, tehát **suiq[±]*, ebből **suiχu[±]*; a Verner-féle törvény szerint **suiχu[±]*, a gyökér véghangjának labialissá válta után **suib-*.

Kluge szerint (*Beitr.* XI, 560) ide tartoznak még: idg. **duolige* [litv. *dvylika*], germ. **dualipe*, g. *twalif* 12, továbbá **duéiqlo-*, g. *tweifs* (úfn. *zweifel*); idg. **qelque* (l. *volgus*), germ. **pelge*, *folk* (?) és mások.

A velaris hangoknak ezt a bizonyos esetekben labialisokká változását különbözőképp igyekeztek megmagyarázni. A legtöbb esetben még egy *u*-hang van a szóban, azért Brugmann (előadásaiiban és *Grundr.* 331.) úgy magyarázta e tűneményt, hogy a második *u* (mely a velaris hang mellett fejlődött volt ki) *dissimilatio* útján teljes labialis hanggá vált (a **penqe* szóban talán *assimilatio* forgott fenn, t. i. egyenesen **pempe*-vé). Kluge ellenben legújabbban, a *lautverschiebung* beállása elé helyezvén e hangváltozást, a *q*-ból fejlődő *u*-t ama második *u*-hoz való *assimilatió*nak tekinti (560. l.).

Azonban ezen magyarázatok egyike sem hárít el minden nehézséget, névszerint marad még néhány eset (g. *aúhns*, óizl. *ofn*, ófn. *zoraht*: *zorft*; a *twalif* eredeti alakjában **duolige* megvolt a másik *u*, de az *ainlif* alapformájában sem stb.), a melyekben nincsen ilyen *assimiláló* illetőleg *dissimiláló* *u*-hang, és a melyekben a labialissá-válás mindamellett beállott.

2. A *u* kiesése. Azon *u* *consonans*, mely a velaris hangokból fejlődött, néha még a germán nyelvközösség idejében elenyészett. Itt két esetet különböztethetünk meg:

a) az *u* *cons.* (*u*) *u* *sonans* (*u*) előtt kiesett, tehát a *kuu* csoport *ku*-vá, *χuu* *χu*-vá vált; pl.

germ. **kumana*-ból lesz **kumana*-, ófn. *koman*, agsz. *cuman*, óizl. *komenn* (partic.); ha a gótban megint *qumans*-t találunk, ezt a *qima*, *qam* stb. alakok után alkotott analogikus képzésnek kell tartanunk.

Az id. *seq*-gy.-ből volt képezve a germánban a *præt. plur.* 1. szem- **sēχum(i)* alakban, ebből lett **sēχum(i)*, agsz. *saegon*, ófriz *sāgen* (láttunk). A gót *saihwum* *w*-je a *saihwan* ige oly alakjaiból vétetett át, a hol a *w* szabályszerűleg megmaradt. (B. 444. b.)

b) a *χut*-csoport *u*-hangja is kiesett (tehát *χut > χt*), pl. egy ősgerm. **lenχutaz* alak (idg. **lengh + tos*) **lenχtaz*-zá lett, ebből

lett **līnxtaz* **līxtaz*, g. *leichts* könnyű, ófn. *līht* (ófn. *leicht*). (B. 444. e.)

1. A *γ* kiesése. A *γu* csoport mindazon esetekben, a melyek nem tartoznak a 2. pont alá, tehát a hol nem következett rá *u*-hang, hanem bármely más hangzó vagy mássalhangzó, elvesztette *γ*-jét.

A már előbb említett idg. *seq*-gyökérből képezett ősgerm. **seγu-nis* alak **seunis*-szé lett, ez a g. *siuns*, ósz. *siun*, óizl. *sjón* arcz. (B. 444. c.)

Az ősgerm. **aγua* (g. *ahwa* = l. *aqua*) szónak egy továbbképzése volt **aγuō*, ez a mi törvényünk szerint **auō*-vá lett, ófn. *auwa* (úfn. *au*, *aue*), óizl. *ey* sziget. (B. 444. c.)

Az ősgerm. **liχuō* ige part. perf. **liγuanás* volt, ez **liuanas*-zá vált, ez mutatkozik az ófn. ben *gi-liwan* *far-liwan* alakokban.

Azon jelenségeket, melyeket a 2. és 3. alatt tárgyaltunk, gyakran *Sievers törvénye* (*Sievers' gesetz*) elnevezés alatt szokás összefoglalni. Valóban Sievers volt az első, a ki e jelenségeket észrevette és hangtörvényben kifejezte, csak hogy ez az ő formulázásában ma már alig tartható fenn. Sievers t. i. így fejezte ki e törvényt (*Beitr.* V, 149): hangsúlytalan szótagban álló *γ w* előtt már az ősgerm. időben kiesett. Világos, hogy a törvény az eseteknek csak egy részét foglalja magában, a hol t. i. a *γu* nem *u* előtt állott és ezek közül is csak azokat, a melyekben a *γ* a Verner-féle törvény szerint idg. tenuisből (*q*) állott elő, de pl. az ősgerm. **γuarmaz*-nak (idg. **qhormo-s*) **uarmaz*-zá vagy a **snaiγuaz*-nak *snaiuaz*-zá változása már nem esnék alája. *Osthoff* érdeme, hogy felismerte (*Beitr.* VIII, 256.) a *u* *u* előtt való kiesésének prioritását, de a *γu* csoport *γ*-jének kiesését ő is a hangsúlytalansággal hozza okozati összefüggésbe. Mi Brugmann magyarázatát követtük (*Grundriss* 332. l.), a melynél fődolog, hogy az ember a chronológiára ügyeljen: a *γuu*-t illető elváltozás előbb állott be, mint az, mely az egyéb helyzetben előforduló *γu* csoportot illeti.

HARMADIK FEJEZET.

A felnémet hangmozdítás.

A germán ősnyelv és a nyugati-germán alapnyelv explosív-
és spirans-hangjai.

Mielőtt ama mássalhangzóelváltozás tárgyalásába foglalnánk mely a felnémet nyelv hangrendszerének különös jellemét adta meg és a melyet *felnémet hangmozdításnak* (*hochdeutsche v. zweite lautverschiebung*) szokás nevezni, tudnunk kell, hogy melyek voltak azok a hangok, a melyek a hangmozdításnak alapjául szolgáltak. A germán mássalhangzórendszernek azon része, mely itt tekintetbe jön, a következő:

	labialisok	dentalisok	gutturalisok
tenuisok	<i>p</i>	<i>t</i>	<i>k</i>
zöngétlen spiransok	<i>f</i>	<i>þ</i>	<i>χ</i>
mediák	<i>b</i>	<i>d</i>	<i>g</i>
zöngés spiransok	<i>b̥</i>	<i>d̥</i>	<i>g̥</i>

A germán ősnyelv spirans-hangjai közé tartozik még két dentalis spirans, *s* és *z*, ezek azonban, minthogy nem esnek a *lautverschiebung* törvénye alá, nem érdekelnek bennünket közelebről. Csak azt jegyezzük meg, hogy a *z* a nyugati germán nyelvekben, ha a szó belsőjében állott, *r*-ré vált, a szó végén pedig lekopott, pl. g. *maiza*: ófn. *mêro*, germ. **sunuz*: ófn. *sunu*. (l. Paul *Beitr.* VI. 547.)

Az egységes germán ősnyelv mindenekelőtt három ágra szakadt, a gót, skandináv és a nyugati-germán (*westgermanisch*) nyelv-ágra. *)

Az utóbbi, a nyugati-germán nyelv, mielőtt egyes nyelvjárá-

*) Régebben a gót és skandináv nyelvet *keleti-germán nyelvedy* neve alatt összefoglalták (Scherer, Zimmer), de minthogy valójában csak egy vonás (g. *ddj*: óskand. *ggj*, g. *ggw*: ósk. *ggw* az, mely ily egységet látszik bizonyítani, tanácsosabbnak tartjuk egyelőre három ágat megkülönböztetni. V. ö. Braune *Beitr.* IX. 545 s. k. l.

sai az angolszász, fríz, alnémet és felnémet, határozottabban elváltak egymástól, még a következő változásokat vitte keresztül spirans- és explosiv-hangjain:

1. A *germán zöngés spiransok*, melyek már a germ. ősnyelv korában bizonyos esetekben (nas. után és a kettőzésben) explosivákká váltak, tovább haladtak ebben az irányban. Itt a következő eseteket különböztethetjük meg:

a) Legtovább ment a *dentalis spirans* *d*, mely a nyugati germánban mindenütt explosivhanggá *d*-vé vált, tehát nyug. germ. **dag*, **drinkan*, **fader*, **biddian*, **nimid* (l. Paul *Beitr.* I, 187.).

b) A *labialis spirans* *b* a szó kezdetén *b*-vé vált (a szó közepe után és a germ. kettőzésben már régebben azzá lett,) egyebütt (vocalisok között és *r*, *l* után) megmaradt spiransnak, tehát nyug. germ. **bindan*, **lamb*, ellenben **retan*, **selbo*.

c) A *gutturalis spirans* *ɣ* leginkább ellentállt az explosivává változásnak, a nyug. germ. nyelvközösség idejében valószínűleg csak a geminációban állott be az explosivhang; **liggian*, különben spiransnak maradt: **ɣast*, **stīɣan*.

2. A nyug. germán alapnyelvnek egy másik újítása, mely a lautverschiebungot (sőt valószínűleg az előbbi pontban ismertetett spirans > explosiva-változásokat is) megelőzte és arra nézve fontossággal bír, az úgyn. *nyugati-germán mássalhangzó-kettőzés* vagy *mássalhangzónyújtás* (*westgerm. consonantengemination*, régebben meglehetősen szerencsétlen kifejezéssel *consonantenumlaut*). Ennek a kettőzésnek, melyet jól meg kell különböztetni a fentebb említett ősgermán mássalhangzó-kettőzéstől, két esetét lehet megkülönböztetni:

a) ha valamely egyszerű mássalhangzóra *i* (*j*) következik, akkor ama mássalhangzó megnyújtatik; pl. g. *bidjan*: nyug. germ. **biddian*; g. *satjan*: ny. g. **sattian*, g. *sibja*: ny. g. **sibbia* stb.

b) a *p t k* tenuisokra ugyanily nyújtó (kettőző) hatást gyakorol egy közvetlenül rájuk következő *r*-hang: g. *snutrs*: ófn. *snottor*, g. *akrs*: ófn. ósz. *akkar*; l. *cuprum*: ófn. **kuppar*, *kupfar*. L. ezekre nézve bővebben Paul *Beitr.* VII, 105, Braune *Althochd. gramm.* 91. s k. §. Brugmann, *Grundriss* 532., 535. §§.

E jelenség a lautverschiebungra nézve azért fontos, mert a geminált hang részben más elbánás alá esik, mint az egyszerű, pl. a ny. g. **sattian* inf. ófn. *setzan*-ná lesz, a **sat* præt. ellenben *saɣ*-szá, l. ezekről bővebben lejjebb.

A *grammatikai csere* jelenségéről, melynek utóhatásai bele-nyúl-
nak az egyes nyelvek hangszerkezetébe, beszéltünk már az idg.
tenuis elváltozásának fejtegetésénél (24. l.).

A felnémet hangmozdítás.

A a mássalhangzórendszer, melyet a tulajdonképeni német
törzsek a germán ősnyelvből illetőleg a nyugati-germán alapnyelv-
ből örökségképen átvettek, továbbfejlődött és újabb változásokon
ment át. A felnémet (hochdeutsch) törzsek mentek e tekintetben
legtovább: azon mozgalmat, mely mássalhangzóiknak lényeges
átalakulását eredményezte és mely hatásaiban nagyon hasonlít az
eddig tárgyalt germán hangmozdításhoz, *második* vagy pontosab-
ban *felnémet hangmozdításnak* (*hochdeutsche lautverschiebung*) szo-
kás nevezni. Némely pontra nézve azonban kiterjedtek e moz-
galom hatásai az alnémet területre is.

Hogy ez áramlat mikor vette kezdetét, azt nem határozhat-
juk meg pontosan; abban az időben, a melyből a legrégibb német
nyelvemlékek valók, már folyamatban volt, de még nem volt be-
fejezve, úgy hogy ha keletkezését nem is, de legalább továbbterje-
dését az irott emlékek alapján meg lehet figyelni. Németország
legdélibb részén indult meg és észak felé terjedt, míg az 51. és 52.
szélességi fok között megbénult ereje. Az alemann és bajor törzs
nyelvén legnagyobb mértékben észlelhetjük e mozgalom hatását;
a frank törzset, mely egész a Rajna torkolataig húzódott, nyelvi
tekintetben két részre osztotta, a déli rész nyelve még feltűnőti
hatását, az északi rész ment maradt tőle (Braune *Beitr.* I, 2. 3. l.).
A frank nyelvterület ezen utóbbi északi részét *alsófranknak*
(*niederfränkisch*) nevezzük, az előbbi *felsőfranknak* (*oberfränkisch*).
A felsőfranknak ismét 3 elágazását különböztetjük meg: a *keleti-
frank* (*ostfränkisch*) ágat, e terület főpontjai: Fulda, Würzburg
és Bamberg, legkiválóbb irodalmi emléke a Tatian-fordítás (825
körül, a következőkben rövidítve *T*), későbbi korból (XI. század)
való Williramnak az Énekek Énekéhez írt paraphrasisa; azután a
rajnai-frank (*rheinfränkisch*) ágat, Mainz, Frankfurt, Worms,
Speier, Weissenburg főhelyeivel, főbb emlékei az Isidor-fordítás
(*Is.*, IX. század) és Otfrid evangeliumkönyve (*O.*, 868 kör., l. Hein-
rich G., *A német irod. tört.* I, 94.), ebben a dialektusban van írva
a Lajosdal (Heinrich id. h. 100. l.) is; a harmadik a *középfrank*

(*mittelfränkisch*), a Trier és Köln közt fekvő terület, nagyon csekély számú irodalmi emlékekkel.

A már fent említett *alemann dialektus* nagyjában a mai Svájc, Württemberg és Baden területére terjed, legfontosabb emlékei az úgyn. Kero-féle glosszák (*K*), Sz. Benedek regulája (Benedicti-*nerregel*, *B*), a Reichenau-i glosszák (*Ra*, *Rb*, *Rc*, *Rd*, *Re*); a XI. századból valók Notkêr művei (*N*). A *bajor dialektus* (területe nagyjában a mai Bajorország déli része és Ausztria német tartományai) főbb emlékei a párisi glosszák (*Pa*), a Hrabanus-ról nevezett glosszák (*R*), a casseli glosszák (*Cass.*). L. Braune *Ahd. Gramm.* 3. s. kl.

A felnémet *lautverschiebung* mozgalma csak lassan terjesztette ki hatását a felnémet területre és nem is változtatta el egy csapásra e nyelv mássalhangzóit, sőt még az egyes hangokat sem egyformán minden helyzetükben. A szókezdő *p* pl. később változott el, mint a magánhangzók között álló *p* és még jóval később a szókezdő *k* s míg az első két változás az egész felnémet területre vagy annak legalább nagy részére terjedt volt ki, addig az utolsó épen csak az alemann és bajor dialektusnak megfelelő hangjait változtatta el. E mozgalom elterjedésében és érvényrejutásában tehát különféle fokozatokat, egyes áramlatokat különböztethetünk meg. Braune (*Zur Kenntniss des Fränkischen u. zur hd. Lautverschiebung. Beitr.* I, 1—56. l.) és Paul (egyet. előadásaiiban) megállapították a főbb pontokat, az ő fejtegetéseikből indul ki a felnémet hangmozdítás egyes aktusainak következő tüzetesebb tárgyalása.

Az első áramlat a szó közepén, a vocalisok között és a szó végén *vocalis után álló tenuisokat változtatta el kettőzött (hosszú) zöngétlen spiransokká*, a *p*-ből *ff* lett, a *t*-ből *ss*^{*)}, a *k*-ből *xx* (rendesen *hh*,

^{*)} A -33- (a kéziratokban és sok kiadásban *zz*-nek írva) hosszú *s*-féle hang (magy. *ssz*). Hogy ez a hang kiejtésére nézve miben különbözött az *s*-től, az még nem egészen tisztázott kérdés: Scherer (*Zur Gesch. d. d. Spr.* 184. l.) az *z*-t zöngétlen, az *s*-t zöngés dentalis spiransnak tartotta, de ez mindenesetre téves nézet. Valószínűbb Paul azon feltevése, hogy a két hang az articulatio helyére nézve különbözött egymástól, úgy hogy az *z* dentalis [postdentalis], az *s* alveolaris hang volt (*Beitr.* I. 109. l.)

ch-nak írva), hosszú hangzó után a hangok később egyszerűsítettnek.

Ez elváltozás az egész felnémet (bajor, alemann és felsőfrank) területen ment végbe, a déli részekben a 600. év táján, az északiakban a VIII. század közepén (VIII. századi thüringiai kéziratok még *t-t* írnak: *Adogôto*, *Cato*, *Beitr.* I, 45), de azontúl keresztül van *vive* mindazon nyelvemlékekben, melyek e területen irattak (csak az *Is*-ban találjuk két példáját az elváltozatlan *p*-nek: *scâp* 91, 9 és *ubarhlaupnissi* 61, 3; l. *Beitr.* I, 45). A középfrank kivételeket l. lejjebb.

Lássuk mindenekelőtt az elváltozásnak egy pár példáját:

-t- > -z-: g. *itan enni*: ófn. *ezzan*; g. *witan tudni*: ófn. *wizzan*; g. *watô víz*: ófn. *wazzar*; g. *ga-môtan*: ófn. *muozzan*; l. *strâta* (kölösönszó); ófn. *strâzza*, *strâza*.

-p- > -ff-: g. *skip*: ófn. *skif skiffes*; agsz. *drepan*: ófn. *treffan*; ósz. *opan*: ófn. *offan*.

-k- > -hh-: g. *galeiks*: ófn. *gilih gilihhes*; ósz. *makôn*: ófn. *mahhôn*; g. *wakan*: ófn. *wahhan*; l. *picem* (*pix* acc., kölösönszó): ófn. *peh pehhes*.

Kétségtől feltűnő, hogy az alapúl szolgáló egyszerű hangból kettőzött hang állott elő. Scherer szerint (*Zeitsch. f. d. österr. Gymn.* 1870. 658. l.) vocalisok között eredetileg nem állott tiszta tenuis, hanem «physiologicus aspirata», a *ph th kh* azután először *fh, zh, xh*-vá változott el és ebből lett *ff, zz, xx*. Braune (*Beitr.* I, 48.) ettől elétrő módon magyarázta e hangok keletkezését. Miután figyelmeztetett arra, hogy itt valóban két hangot kell ejtenünk, nem egyszerűen hosszú hangot, tehát *ez-zan*, *slâf-fan* stb., kifejti, hogy e hangoknak assimilatio útján kellett előállaniok, *et-zan*, *slâp-fan*-ból, azaz a tenuis assimilálódott a rá következő spiranshoz. A kettős spiranst megelőzőleg tehát affricata állott e szókban, ez aztán igenis származhatott aspiratából. Scherer magyarázatánál nincsen szó ily assimilatióról, ő nála a hehezet azonnal követi az előtte álló hangot s valósággal bele kell olvadnia, úgy hogy a kettős hang létrejötté nincsen megmagyarázva. Hogy az affricata-féle átmeneti fokot joggal fel lehet venni, arra Heinzel (*Niederfränk. Geschäftsspr.* 121. l.) sok példát állított össze. Az elváltozás tehát ezen fokokon át történhetett:

-t- > -th- > -tz- > -z-

-p- > -ph- > -pf- > -ff-

-k- > -kh- > -kχ- > -χχ (hh)

Brauneval egyidejűleg Heinzel (*Nfrk. Geschäftsspr.* 125. l.) is tagadta a tenuisnak egyenesen spiranssá változását s azért Scherer munkája második kiadásában (159. l.) szintén lemondott előbbi véleményéről.

A szóközépi tenuis elváltozásának ezen törvénye, mint említettük, nagy szabályszerűséggel vitetett keresztül, csak a *középfrank dialektusban* vonta ki magát hatása alól néhány alak. Braune (*Beitr.* I, 6.) figyelmeztetett először e szókra, t. i. a *dat, wat, it, allet* semleges pronominalis alakokra és a -t végű gyenge igék *præteritumaira* és *participiumaira* (*setzen* : *sat-te, gesat, gruozen* : *groete, gegroot* ; *letzen* : *lat-te, gelat.*) Paul (*Beitr.* VI, 554.) magyarázatát adta e szabályellenességnek. A *t* mindez esetekben szótag végén áll. A középfrank dialektusra nézve tehát, Paul szerint, így kell formuláznunk a törvényt: vocalis után álló *t* csak azon esetben változik el *ɣ*-szé, ha a szótag elején áll más vocalis előtt, a szótag végén azonban nem. Egy régiebb korban tehát az ejtegetésben, illetőleg a ragozásban ily alakok állhattak egymás mellett: **nat*, gen. *naɣɣes*, lőɣɣu, præt. **liet*, pl. *lieɣɣun*. A hol egy *t* végű szónak léteztek oly alakjai is, a melyeknek *t* hangja elváltozott; ott analogia útján az elváltozott *ɣ*-hang általánosított, tehát **nat*-ból *naɣɣes* mintájára *naɣ* stb. A felsorolt pronomeneknek azonban nem voltak oly alakjai, a melyekben a *t* > *ɣ*- elváltozás végbement volna, azért itt a nominativusban (és accusativusban is) megmaradt a *t*. E törvény valószínűleg a labialisokra is kiterjedt, a középfrank dialektus északi részében *uf* helyett megtaláljuk ennek elváltoztatlan alakját (*up*), ez is elszigetelt alak volt, a tenuis megmaradása tehát megfelel a szabálynak.*) Lehet, hogy az *Is.* fentemlített alakjait (*scûp, ubarhlaupnissi*) is ekkép kell magyaráznunk.

Vajjon ez a szabály csak a középfrank dialektusra nézve volt-e érvényes, vagy — a mi valószínűbb — valamikor kiterjedt az összes felnémet dialektusokra, azt az adatok hiánya mellett nem lehet eldönteni.

Különös, hogy az alsófrank dialektus déli részében a középfrank dialektuséval egészen ellenkező eljárásra akadtunk a tenuis

*) Nörrenberg szerint (*Beitr.* IX, 380) e szónak két alakja volt, az egyik kettős *p*-vel (*uppe*), ebből lenne *up*, a másik egyszerű *p*-vel, ebből *uf*.

elváltozását illetőleg. Heinrich v. Veldeke-nél a *k* a szó végén *h*-vá lesz, a szótag kezdetén megmarad, tehát *rouh* : *roukes*.

A felnémet *lautverschiebung* második áramlata volt a szókezdő, a *consonansok* (*n r l*) után álló és a kettős *t*-hangnak elváltozása a megfelelő affricatává, egy *t + s* (vagy *t + ʒ*)-ből álló hanggá (magy. *cz*), melyet az emlékek *z*-nek, a *tt*-ből keletkezett *zz*-nek vagy *tz*-nek is írnak. Ez az elváltozás is az egész felnémet területen terjedt el. Kétségtelenül később állott be, mint a szóközépi, vocalisok után álló *t*-nek elváltozása, melyet az első áramlat neve alatt tárgyaltunk. A vocalisok között álló *t* ugyanis, mint említettük, először affricatává (*tʒ*) vált, ebből lett *assimilatio* útján a *ʒʒ*. Ha már most ezzel egy időben változott volna el a másik *t* is, akkor okvetetlenül egybe kellett volna neki esnie az intervocalicus *t*-vel, midőn ez a *tʒ* fokán volt. Hogy ez nem történt meg, azt csakis úgy magyarázhatjuk meg, ha felteszszük, hogy az intervocalicus *t*-nek elváltozása előbb ment végbe, mint a szókezdő *t*-é, amaz már elhagya volt a *tʒ* fokot (és *ʒʒ*-szé lett), mikor ez utóbbi a *tʒ*-ig jutott.

Álljon itt a *t > z*-, *-tt > -zz*- (*-tz*-) elváltozásának néhány példája: g. *taihun* : ófn. *zehan* ; g. *tiuhan* húzni : ófn. *ziohan* ; g. *haírtó* : ófn. *herza* ; ósz. *holt* : ófn. *holz* ; ósz. *settian* : ófn. *sezzan*, *setzen* stb.

Praktikus szabályként kimondhatjuk, hogy a vocalisok közt álló *ʒʒ*- (= magy. *ssz*) mindig egyszerű *t*-ből keletkezett, a *-zz* vagy *-tz*- ellenben (= magy. *cz*) kettős *tt*-ből, g. *satjan* ósz. *settian*-nak ófn. *sezzan* felel meg, de g. *sêtum*-nak ófn. *sâʒzum*, *sâʒun*.

Változatlanul maradt a *t* a *tr*-csoportban (g. *trigwa* : ófn. *triuwa*, g. *hlûtrs* : ófn. *hlûtar*), szintúgy az *ft*, *st*, *ht* csoportokban (g. *luftus* : ófn. *luft* ; g. *slains* : ófn. *stein* ; g. *nahts* : ófn. *naht*). A *tw*-csoport általában *zw*-vé változott, csak a középfrank dialektusban tartotta meg *t*-jét.

A kölcsönszók ezen szabály keresztülvitelét illetőleg különböző alakban tűnnek fel a szerint, a mint a kölcsönzés előbb vagy később, a törvény beállása előtt vagy után történt. A legrégiebbek közé tartoznak l. *tegula* : ófn. *ziagal* téglá ; l. *balteus* : ófn. *balz* öv ; l. *planta* : ófn. *phlanza* ; l. *puteus* : ófn. *phuzzi* (úfn. *pfütze* régebben «kút» értelemben). Azon idegen szókban, melyek e szabály érvényesülése után vétettek át, változatlanul maradt a *t* : l. *templum* : ófn. *tempal* ; l. *porta* : ófn. *phorta*. Némely szó több ízben vétetet át s természetesen mindig az illető kor hangtörvényei szerint vál-

tozott el; így pl. a l. *tabula* megvan *zabal* alakban (kfn. *zabel*; *schüchzabel* «sakktábla»), ellenben egy későbbi kölcsönvétel után már nem változott el *t*-je: *tavala* (úfn. *tafel*).¹ A *t* > *z*-változás végbemenése után vétéstett fel a l. *curtus* *kurt* alakban, e szónak egy másik formáját, *kurz*, mely ma általánossá lett, úgy szokás magyarázni, hogy az ugyanazon jelentésű eredeti német *scurz* szótól vette át -*z*-jét (Kluge *Etym. Wörterb.* s. v. *kurz*); nem lehetetlen azonban, hogy a lat. *curtus* már a *t* elváltozása előtt is vétéstett egyszer fel a nyelvbe s a *z* akkor egészen szabályszerű lenne; az ófn. *kurz* és *kurt* alakok ez esetben épúgy viszonylanának egymáshoz, mint az előbb említett *zabel* és *tavala* szók.

A harmadik áramlat a szókezdő, a consonansok (*m*, *r*, *l*) után álló és a kettőzött *p*-nek *pf*-fé változása volt (az emlékekben gyakran *ph*-nak írva). Ez az elváltozás már nem oly általános, mint az előbbi kettő, a középfrank dialektus egyáltalában nem ismeri. A többi dialektusokra való elterjedését illetőleg is külön kell választanunk az egyes lehető eseteket.

a) Legtovább terjedt az *l* és *r* után álló *p* elváltozása (*lp* > *lpf*, *rp* > *rpf*), t. i. a bajor alemann, keleti-frank és rajnai-frank dialektusokra. Tehát ósz. (és középfrk.) *helpan*: a többi fn. dialektusban *helpfan*; ósz. *thorp*: *thorpf*, *dorpf*. Ez a *pf* számos esetben még tovább változott el, t. i. egyszerű *f*-fé (*dorf*). A IX. században bizonyos szók az egész fn. területen rendesen *pf*-t mások rendesen *f*-et mutatnak, az előbbieket *gelpf*, *harppfa*, *karpfo*, *scarpf*; az utóbbiak *dorf*, *helpfan*, *welf*, *werfan*. (Braune *Ahd. Gramm.* 93. l.) Hogy mi okozta e szókban e különbséget, arra nézve nem lehet hangtani okot találni. Valószínű, hogy a *pf* először csak a szótag kezdetén változott *f*-fé, tehát *scarpf* gen. *skar-fes*; *dorpf* gen. *dor-fes* némely esetekben azután a nominativus *pf*-jét általánosították, másokban a gen. *f*-jét.²

b) A szókezdő *p*-nek elváltozása *pf*-fé már csak a bajor, alemann és keleti-frank területen ment végbe; a rajnai frank megtartotta a *p*-t (*pad*, *pluag*, *plegan* Otfridnál, v. ö. Kögel *Beitr.* IX, 311. l.). A Tatian-fordításban a szó kezdetén mindig *pf*-t találunk: *pfenning*,

¹ E kölcsönszókra nézve l. bővebben Franz, *Die lat.-roman. Elemente im Ahd.* 5. l.; v. ö. Paul, *Principien der Sprachgeschichte*² 342. s. k. l.

² Kauffmann legújabb, nagyon valószínű magyarázata szerint (*Beitr.* XII, 505) a *pf* ez esetben is mindig *pp*-ből keletkezett, tehát *scarpf* egy régebbi **scarppa*-alakból stb.

pfluog, néha még tovább változtatva *f* fé: *flanzunga*; *p*-re csak egy példa van: *piminzün*, ez valószínűleg újabb kölcsönvétel (l. Sievers bevezetését Tatian-kiadásához 14. l.). A déli-német dialektusokban általános a *pf*: *pfentinc*, *pfad* (R), a déli alem. dialektus is *f*-fé egyszerűsíti az affricatát: *fad*, *falenza* (N). Különben a *pf*-vel kezdődő szók legnagyobb része a latinból van kölcsönvéve: említettük, hogy a germán ősnelvben csak nagyon kevés *p* kezdetű szó volt.

c) Az *-mp*-nek *-mpf*-fé változása és a *-pp*-nek *-pf*-fé változása megvan a bajor, alemann és keleti-frank dialektusban, sőt a rajnai-frank déli részében is (Otrf.-nál rendes az *mpf*, azonban előfordul *mp* is: *limpit*, *gilumpli*), de nem állt be a rajn.-frk északi részében s az evvel határos hesszeni és türingiai dialektusban, a mely utóbbiakból, igaz, csak kevés nyelvemlékünk van. Északi-Türingiában még ma is *damp*, *strump*, *kop*, *koppe*-t mondanak (l. Beitr. I. 44). Az elváltozás példái: g. *skapjan*, ósz. *sceppian*: baj. alem. kel.-frank *skepfen*, de rajn.-frk. *skeppen*; agsz. *camp*, ófn. *kampf*. Az *-mpf*- is gyakran *-mf*-fé egyszerűsítették: *kamf*.

A negyedik áramlat minden valószínűség szerint az volt, hogy a zöngés *explosivák* elvesztették zöngé-hangjukat. Különbséget kell itt tennünk a szerint, a mint egyszerű vagy kettős hangokkal van dolgunk.

a) Az ősgerm. nyelvnek, mint láttuk, eredetileg csak zöngés spiransai (*b d γ*) voltak; ezek nasalisok után még az ősgerm. nyelvben, a szó kezdetén és geminációban a nyug. germán nyelvben *explosivákká* (*b d g*) lettek, a nyug. germ. a *d* hangot vocalisok között is *d*-vé változtatta. Ezen zöngés mediák (*lenisek*) már most a felnémet nyelvterület egy részében elveszítették zöngé-hangjukat és zöngétlen *lenisekké* lettek (nem *tenuisokká*, a hogy Grimm hitte, a *tenuisokkal* közös vonásuk ugyan a zöngéhang hiánya, de különböznek tőlük annyiban, hogy az *explosio* csekélyebb intenzitással megy végbe, l. Sievers, *Phonetik*² 55 s k. l.)

Mi e hangokat Sievers példájára (*Phon.*² 152. l.) *b d g*-vel jelöljük.

Az ófn. íróknak nagyon meggyűlt a bajuk e hangok jelölésével. Tudták, hogy különböznek a román nyelvek azon hangjaitól, melyeket e nyelvek orthographiája *b d g*-vel jelölt, de tudták egyúttal, hogy e hangok nem azonosak a *p t k* által jelölt hangokkal. De azért mégis volt közös vonásuk úgy a *b d g*-vel (a lenisként való ejtés, a lágyabb *explosio*), mint a *p t k*-val (a zöngé hiánya).

Azért, más jegyek nem állván rendelkezésükre, majd *b d g*-vel jelölték őket, majd meg *p t k*-val. Előfordúlnak pl. *habêt* és *hapêt*, *stigan* és *stican* stb. (A *d*: *t*-ről később.)

Az orthographia ezen ingadozásával a régibb nyelvtudomány nem tudott boldogulni, különféleképp magyarázták azt. Némelyek szerint a *b d g* hangok a Grimm által *streng althochdeutsch*-nek nevezett dialektusban (= baj. és alem.) először elváltoztak *p t k*-vá, később aztán a *p* és *k* «visszamosztítás»-nak (rückverschiebung) voltak alávetve, ezért tűnnek fel a *b g* betűk. Így még Weinhold *Mittelhochd. Gramm.*² 1883. 144. 155. 219. l. Raumer (65. l.) a hangok természetét helyesen fogta fel, ő a tenuis és media között állóknak mondotta őket. Scherer (*GDS*² 140) úgy magyarázza az orthographiai ingadozást, hogy magok a hangok is ingadoztak, a *b* nem lett határozottan *p*-vé, a *g* nem *k*-vá; egyéni tetszés szerint hol az egyik, hol a másik állott be, oly önkényesen, hogy az írók nem voltak képesek arra szabályt alkotni.

E talányszerű jelenség kulcsát csak a nyelvjárások adják kezünkbe. A mai délnémet dialektusok egyáltalában nem ismernek zöngés mediát és magában véve semmi sem mond ellent annak, hogy ez állapotot vissza ne helyezzük az ófn. korba, az ingadozó orthographia pedig egyenesen megkívánja. Hogy e tekintetben az egyes ófn. dialektusok közt is léteznek különbségek azt az egyes hangok tárgyalásánál fogjuk látni.

Ha a kfn. emlékek túlnyomólag *b*-t és *g*-t írnak, tehát látszólag ismét visszatérnek a germ. illetőleg nyug. germ. hangállapothoz, ezt nem szabad új hangváltozásnak tekintenünk. Régebben, igaz, hogy annak tartották, még pedig a frank dialektusnak a felsőnémet dialektusokra gyakorolt befolyását látták benne (Grimm, *Gesch. d. d. Spr.* 424. l., Müllenhoff, *Denkmäler* XXIV. l.), de akkor nagyon különös lenne, hogy a mai nyelvjárások ismét közeledtek volna az ófn. hangálladékhöz, tehát újból elváltoztatták volna e hangokat. Inkább Paulnak (*Beitr.* VII, 126. l.) fogunk igazat adni, hogy itt tisztán orthographicus változással van dolgunk. Az írók különbséget éreztek a valódi tenuis *p k* és a zöngétlen lenis *b g* között s azért az utóbbit a *b g* jegyekkel jelölték, a melyek különben használatlanul maradtak volna.

b) A kettőzött mediák *bb*, *dd* és *gg* ezen áramlat beálltával nemcsak hogy elvesztették zöngéjüket, hanem még egy lépéssel

tovább mentek, valóságos tenuisokká lettek. Az így előállott *pp*, *tt*, *kk* hangok tehát nem zöngétlen leniseknek, hanem *fortis*oknak ejtendők. L. e változásra nézve főleg Paul fejtegetését *Beitr.* VII, 133. l. jegyz: A mi ez elváltozás elterjedését illeti, legtovább terjedt a *dd* helyett álló *tt*, t. i. az egész felnémet területre, a *bb* > *pp* és *gg* > *kk*-változások (kevés kivétellel) csak a bajor és alem. dialektusokra szorítkoznak. Példák: ósz. *biddian*: ófn. *bitten*; ósz. *sibbea*: baj. alem. *sippea*, *sippa* (*O.* és *T. sibba*); g. *stubjus*: baj. alem. *stuppi* (por); ósz. *huggian*: baj. alem. *huckan*. A *kk* (*ck*)-féle írás mellett gyakran előfordúlnak *gg*-s alakok is (*ecka* és *egga*, *mucke* és *mugge*), de ez bizonyosan csak orthographiai pontatlanság, a mai nyelvjárások mindez esetekben fortist ejtenek.

Ötödik áramlat: a nyug. germ. *d*, mely a mint láttuk, az előbbi (IV. a.) aktus következtében elvesztette zöngéjét és *d*-vé lett, még tovább haladt és zöngétlen *fortissá t*-vé vált. A mi e változásnak elterjedését illeti, végbement az az egész bajor, alemann és keleti-frank területen, a közép-frankban azonban csak a szóvégi *d* vált *t*-vé; ez esetben a rajnai-frankban is *t* áll, de itt a szó egyéb helyein is fel-feltűnik *d* helyett a *t*. Otfrid a szó elején *d-t* ír, a szó közepén és végén *t-t* (l. *Beitr.* I, 51. l.). Példák: Baj. al. kel.-frk: *tag*, *biotan*, *fäter*, *alt*, rajn.-frk. *dag*, *liudi*, de Otfr. *liuti*, Is. *gotes* és *godes*; Lajosdal *gode*, *dugidi* de *ritan*, *liutin*.

A rajnai-frk. dialektusnak a nyugati-germ. *d-t* illető azon eljárását, hogy *e* hangot majd régi alakjában, majd *t*-vé változtatva találjuk, nem sikerült eddig kielégítőleg megmagyarázni. Rendesen úgy magyarázzák, hogy *e* dialektusban a *d* egyáltalában nem változott *t*-vé, hanem a fentemlített zöngétlen lenis maradt (l. pl. Braune *Althochd. Grammatik* 127. l.). Igaz hogy ezt a nézetet megerősíti az a körülmény, hogy a *d*-nek *t*-vé változása még a XIV. században sem ment teljesen végbe (Braune *Beitr.* I, 4. 5. l.), de mindenesetre feltűnő marad, hogy Otfrid oly szigorú pontossággal megkülönbözteti a szókezdő *d* és a szóközépi *t* hangot. Paul után (*Gab es eine mhd. Schriftsprache* 26. l.) az a magyarázat látszik elfogadottnak (l. Braune *Beitr.* I, 51. Kögel *Beitr.* IX, 313 stb.), hogy ez tisztán Otfrid önkényén alapuló orthographiai szabályozás (willkürlich gemachte regel, Paul id. h.). Biztosnak nem tarthatjuk e magyarázatot; mégsem valószínű, hogy ez az orthographiai megkülönböztetés, a mely nem is fordul elő egyedül Otfridnál (ismeri a Müllenhoff-Scherer-féle *Denkmäler* 74b alatt

közölt rajn.-frank nyelvmélek is: *drinkanti*, *sunnun-dağa*, *desuntōnō*, *worto*, *ritanti* pusztá önkényen és szeszélyen alapul; talán mégis éreztek bizonyos különbséget a szókezdő és a szóközépi dent. explosiva között. Hisz Otfrid dialektusában különbségnek kellett fennállania a (szókezdő) *th* és (szóközépi) *d* között is, nem volna tehát lehetetlen, hogy az ő dialektusában, a mely már oly közel állott a vele szomszédos alemann dialektushoz, a rajnai-frank nyelvjárás legdélibb szélén, a szóközépi *d* valóban átment *t*-be. Lehet, hogy ez az átmenet csak Otfr. idejében állott be teljesen, a nálánál régibb Weissenburgi káté ingadozik *d* és *t* között (88 t 25 *d* ellenében, *Beitr.* I, 52), ez még a zöngétlen lenis megvoltára látszik mutatni.

A hatodik áramlat lehetővé tette a nyug. germ. *b* és *ɣ* zöngés spiransoknak, melyek csak vocalisok között (illetőleg vocalis után, ha a szó végére kerültek) fordulhattak elő, explosivhangokká, *b*- és *g*-vé változása. Ennek az elváltozásnak elterjedése és teljes végbe-
menése nem határozható meg egész biztossággal, a nyelvmélek-
ben a legkülönbébb alakok fordulnak elő.

Általában véve azt mondhatjuk, hogy a déli dialektusok (bajor és alemann) az explosiva ejtést (*b*, *g*) kedvelik, a közép-német (frank) dialektusok a spirans-féle ejtést. Azonban teljesen nem vihető keresztül ez a szabály, számos jel mutat arra, hogy a délnémet nyelvjárásokban sem volt ismeretlen a *g*-nek *ɣ*-féle *s* a *b*-nek *ɸ*-féle kiejtése: másrészt a frank dialektusok nagyobb részében a *ɸ* átment a *b* hangba. Csakhogy nincs mindig módunkban eldönteni az illető hang kiejtését, a spiransok megjelölésére nem léteztek külön jegyek s azért a *b* és *g* úgy az explosiva mint a spirans kifejezésére szolgáltak. A hol ezek helyett *p*-t és *k*-t írnak, ott természetesen explosiva olvasandó.

A közép-frankban tehát pl. *sivun* áll határozott spiranssal, a rajnai-frk., keleti-frk. és alem. dialektusokban *sibun*, a hol a labilis lehet *b* és lehet *ɸ* is, a bajor dial.-ban rendszeren *sipun*, itt tehát explosivával (zöngétlen lenissel) van dolgunk. Még bizonytalanabbak a *g* esetei: egy *ouga* szó (rendszeren így az összes dialektusokban, a bajorban ritkán *ouca*) *g*-je valószínűleg inkább spiranst mint explosivát jelölt.

E kérdésre különben még vissza kell térnünk az egyes hangok rendszeres tárgyalásánál.

A hetedik áramlat a szókezdő, a consonansok (*n, r, l*) után álló és a kettős *k*-nak affricatává (*kχ*) való elváltozása volt.

Ez a hangváltozás csak a felső-német (alem. és bajor) dialektusokat illeti, a frank dialektus minden ága változatlanul tartotta meg a *k*-t.

Az ósz. *korn, werk, wekkian* szóknak tehát az alem. és bajor dialektusban *kχorn, werkχ, wekχan* hangzású alakok feleltek meg.

A mi ezen *kχ*-hangnak jelölését illeti, az épen nem mondható egyöntetűnek vagy következetesnek. Rendesen *ch*-nek írják (a geminációban *cch*-nak is), néha *kh*-nek, előfordul azonban egyszerű *k* is. A fentebbi példák tehát a nyelvelmékekben ily alakokban fordulnak elő: *chorn, lhorn, korn; werch, werk; wechan, wecchan* stb.

A régibb korban ez a *kχ*-hang orthographiailag is meg volt különböztetve a vocalisok közt álló *k*-ból származott *χ*-tól (53. 54. l.), az előbbit *ch*-val, az utóbbit *hh*-val jelölték. De később ezen *hh* helyett is *ch*-t kezdenek írni, úgy hogy ettől fogva a két hang az írásban nem volt egymástól elkülönítve. Az alemann dialektusban azonban nemcsak orthographiailag, hanem phonetikailag is egyforma lett az előbb *kχ*-nak és *χ*-nek ejtett két hang, a mennyiben az első elvesztette *k*-elemét és szinten *χ*-vá lett. E változás alkalmasint először a szókezdő és a cons. után álló *kχ*-val történt meg, csak később a geminációból keletkezettel. E hang *χ*-nak hangzik a mai svajczi dialektusok nagy részében is. Ha tehát Notkêr *wecchen*-t ír, ez valószínűleg nem olvasandó többé *wekχen*-, hanem *wexχen*-nek. A kfr. korszakban ez a *χ* rimel az eredeti (germ.) *h*-ra is, pl. *werch: verch, schalch: bevalch* Lanzelet 1179. (l. Paul, *Mhd. Schriftsprache* 27. l. és *Beitr.* VI, 557. l.)

Vajjon a bajor dialektus is *χ*-vá egyszerűsítette-e az eredetibb *kχ*-t, arra nem lehet határozott feleletet adni. Csak annyi bizonyos, hogy a későbbi bajor írók (és a mai dialektus) *k*-t ejtettek helyette (*werk, wekken*). Ha a *kχ* nem lett egyszerű *χ*-vá, akkor nagyon lehetséges, hogy a spiransnak hehezetté válása után és bizonyos esetekben a hehezet lekopásával előállott a *k*. Ezt látszik bizonyítani az a körülmény, hogy a szókezdő, vocalisok előtt álló *k* aspiráltatik (*k'ind*), az aspiratio lehet még maradványa a régi *kχ* spirans-elemének.

Azonban lehetséges az is, hogy a *kχ* előbb egyszerű *χ*-vá lett

a bajor dialektusban is (úgy mint az alemannban) és csak azután változott el *k*-vá. Paul abból a körülményből, hogy a *ch*-jegy az ófn. későbbi korszakában nemcsak *a*, *k* hanem a *χ* megjelölésére is használtatott, azt következteti hogy az előbbi az utóbbival egyenlővé vált az egész délnémet területen. Ez a *χ* azután, a hol szótagkezdő hang volt, *k*-vá változott, előálltak tehát ily alakok: *werch werkes*; *march-te mer-ke*; kiegyenlítés útján létrejött aztán *werk* és *markte* (*merkte*) is. Paul azon feltevését, hogy ez a *k* eredetibb *χ* ból ered, avval támogatja, hogy némely esetben eredeti germ. *χ* (ófn. kfn. *h*) szintén *k*-vá lett, pl. a *march* (ló) szó genitivusa *marhes* analogia útján először *marches*, azután a szóban levő szabály szerint *mar-kes*, s e szerint a nomin. is *marc* alakot öltött. Így lett továbbá *dehein*, *dechein*-ből *dekein*, *nehein*: *nekein* (úfn. *kein*); *Burchart*: *Burkart*; *miltecheit*: *miltekeit* stb. (l. Paul *Beitr.* VI, 556. s. k. l.)

A mint fentebb említettük, ez a változás csak a délnémet dialektusokat afficiálta. Újabban azonban Nörrenberg (*Beitr.* IX, 384. l.) azon körülményből, hogy az *Is*-ban bizonyos esetekben *ch*-t találunk *k* helyett, azt következtette, hogy itt aspirált tenuisszal (nem affricatával!) van dolgunk, tehát a frank területen is elterjedt volna a *k*-nak bizonyos «*verschiebung*»-ja, sőt szerinte ennek még a *p > pf*-elváltozást is meg kellett előznie, mert az *Is*. írója még *lp*, *rp*-t ír. Mi nem tartjuk e magyarázatot meggyőzőnek, mert először feltűnő, hogy a többi rajn.-frk. emlékek nem ismerik ezt a *kh* vagy *ch*-féle jelölést, hanem egyszerű *k*-t írnak, másodszor meg mindig kérdés tárgya marad, mért nem ír az Isidor-fordítás írója minden vocalis előtt *k* helyett *ch*-t? Miért ír pl. *scheffidhes*-t, ellenben *scaap*, *scult*-ot? és miért ír *qu* helyett mindig *quh*-t és *g* helyett *gh*-t? Itt nem lehet szó aspirált kiejtésről (valószínűleg spiranticusról sem). Nézetünk szerint tehát e magyarázat nincs bebizonyítva és azért bár pl. Braune (*Ahd. Gramm.* 143. §. 3. jegyz.) elfogadhatónak véli, mi nem csatlakozhatunk hozzá. Inkább az a feladata lehetett ez esetekben a *h*-nak, hogy a *k*-nak és *g*-nek palatalis (de nem spiranticus!) ejtését jelölje *), e mellett bizonyítana

*) Holtzmann *Altdeutsche Gramm.*, 265. l.) és Müllenhoff *Denkm.* XXV. l.) szerint az lett volna a célja e *h* hozzátoldásának, hogy arra figyelmeztesse az olvasót, hogy ne ejtsen palatalis spiranst, tehát pl. ne olvassa a *gi*-t *ji*-nek (román módra). Scherer szerint (*Zur Gesch. der deutsch.*

az a körülmény, hogy a *sc* [= *sk*] és *sch* jegyek épen a szerint vannak megkülönböztetve, a mint guttur. vagy palatalis vocalis előtt állanak (*scaap scoldi*, de *scheffidhes fleisches*), a *sk* hang pedig valószínűleg épen palatalis vocalisok előtt kezdett *s* (mai *sch*)-sé változni, azaz a vocalisnak kellett az előtte álló consonansra valami hatást gyakorolnia. A következő vocalis minőségére van tekintettel az *Is.* írója a *g* és *gh* jegyek megkülönböztetésénél is (*ghibu*, de *gab*; *bighinnan* de *bigunsta*). Jól tudjuk, hogy így is maradnak hátra megmagyarázatlan pontok (hogy az *s* nélküli *ch* = *kh* gutturalis vecalisok előtt is fordul elő: *chalp*), de ezek száma kisebb mint azoké, a melyeket Nörrenberg magyarázata nem fejt meg, s másrészt a *h*-nak egységes szerepet tulajdoníthatunk, a mi ama magyarázatnál nem lehetséges.

Az ófn. lautverschiebung utolsó, *nyolczadik áramlata*, a melynek lefolyását az emlékek alapján kényelmesen megfigyelhetjük, a germ. zöngétlen dentalis spiransnak *p*-nek mediává *d*-vé változása, valószínűleg a zöngés spirans, *d*, közvetítő fokán keresztül.

Scherer szerint *Zur Gesch. d. deutsch. Spr.* ² 135) ez az elváltozás úgy történt, hogy először egy explosiv hang lépett a spirans elé, ez a járulékos elem később elhatalmasodott, míg végre a spirans egészen eltűnt, az elváltozás tehát ezen fokokon ment át: *p* > *d̄* > *d̄d* > *d*. Az emlékek orthographiája azonban nem mutat ezen átmeneti fokokra.

Figyelembe veendő, hogy itt nem csak az articulatio módjának (spirans: expl.), hanem az articulatio helyének változásáról is van szó, a mennyiben az *interdentalis* hangból *postdentalis* vagy *alveolaris* lesz. Talán fel lehet vetni azt a kérdést, vajjon az articulatio helyének ezen változása nem volt-e az eredetibb, a mely amazz maga után vont. Kérdés tárgya lehet az is, vajjon a *p*, legalább a szókezdő, Felső-Németországban valóban átment-e a zöngés *d̄* fokán és volt-e valamikor zöngés *d*; részünkről nem tartjuk ezt valószínűnek.

A *p* > *d*-elváltozás az összes áramlatok közül a legnagyobb területen terjedt el, afficiálta nemcsak a felnémet, hanem az alsó-

Spr. ¹⁶⁴ ²124) ellenben a media után álló *h* ezen mediának a spiranshoz közel voltát fejezi ki, a tenius után álló *h* a teniusnak a mediához közelségét. Erre nézve már Heinzel (*Niederfränk. Geschäftsspr.* 117. l.) megjegyezte, hogy az ilyen orthographiai elv a többi emlékekben teljesen ismeretlen.

frank és alsó-szász dialektusokat is. Ezen elváltozás példái: g. *paurnus*: ófn. *dorn*; g. *pata*: ófn. *daʒ*, g. *aírpa*: ófn. *erda*; g. *qīpan*: ófn. *quedan*; g. *qaþ*: ófn. *quad*.

Régebben azt hitték, hogy a felnémet hangmozdítás ezzel az áramlattal kezdődött, pedig hogy ez nem áll, az világosan kitűnik abból, hogy míg pl. az intervocalicus germ. *p*, *t* és *k* hangokat nem találjuk ezen eredeti alakjukban az ófn. emlékekben, addig elváltoztatlan *th* előfordul még a legdélibb dialektusok emlékeiben is. Braune volt az első, a ki erre a körülményre figyelmeztetett, *Beitr.* I, 53. l. A Kero- és Junius-féle glosszáokban még gyakran fordul elő a spirans; az emlékek rendszeren *th*-val vagy *dh*-val jelölik. De feltűnedeznek már az új *d* hangok is, a VIII. század vége felé pedig Délnémetországban teljesen uralomra vergődtek.

A keleti-frank dialektusban később jut érvényre ez a mozgalom; a IX. századból való Tatian-fordítás a szó elején még *th*-t tüntetett fel, a szó közepén — négy kivétellel — mindig *d*-t (tehát *thaz*, ellenben *quedan*, l. Sievers kiad. 11. l.); a IX. század végén irt úgyn. Würzburgi bűnvallomás azonban már csak *d*-t ismer.

Még később tűnik el a spirans a rajnai-frank dialektusban; az Isidorus-fordítás kevés kivétellel még csak a spirans-t ismeri (*dhazs*, *quhedhan*), Otfrid a szó elején *th*-t, közepén és végén *d*-t ír (*thaz*: *quedan*); a X. század folyamán ebben a dialektusban is eltűnik egészen a spirans. Ez időben állott be valószínűleg a közép-frank területen is a változás. Még későbbi időben állott be a *th > d* változás az alnémet dialectusban, itt csak a XII. század folyamán ment végbe. (l. Braune *Beitr.* I, 56. l.)

A *p* geminatája (*pp*) *dd*-n keresztül *tt*-vé vált; az úfn. *fittich* szót *Is.* még *fethdhalha*-nak (= *-pp*-) írja, későbbi formák *feddah*, *fetah*, kfn. *vettach*. l. Paul *Beitr.* VII. 135. Hogy a geminata elváltozása egy fokkal tovább haladt, mint az egyszerű *p*-é, abból azt lehetne következtetni, hogy elváltozása előbb indult meg, mint amazé, de e felvétel ellen szól az, hogy Otfrid a *pp*-nek megfelelőleg még *th*-t ír (*mithont*), ellenben az egyszerű *p*-nek megfelelőleg (a szó közepén) *d*-t. Lehet, hogy a geminál *pp* egyáltalában nem is ment át a zöngés spirans fokán.

NEGYEDIK FEJEZET.

A hangmozdítás eredményei az egyes germán nyelvekben.

Az eddigiekben a *lautverschiebung*nak nevezett mozgalmat főleg történeti lefolyásában figyeltük meg. Szükségesnek tartjuk, hogy ezen sok egyes áramlatból álló mozgalom végső eredményeit rendszeresebben is vegyük szemügyre. Még a *germán hangmozdítást* tekintve is maradtak egyes hézagok; ennek tárgyalásában arra fektettünk fősúlyt, hogy az idg. hangokat az ősgermán korszakig való fejlődésükben kísérjük; hogy azon germán nyelvek, a melyek csak ezen az első hangmozdításon mentek át, mily alakban mutatják fel e hangokat, arra épen nem vagy csak mellékesen lehettünk tekintettel. A *felnémet hangmozdítás* tárgyalásánál pedig a fejlődés egymásutánját tartván szem előtt, az egyes hangok történetét úgy szólván szét kellett darabolnunk (a germ. *k* történetét pl. részben az I., részben a VII. áramlat címe alatt vettük szemügyre, a *p*-ét az I. és III. áramlat alatt stb.), némely hangokat meg, a melyeknek helyét az ősgermán hangrendszerben kijelöltük volt (*h, f; st, sp, sk*) a történeti tárgyalásban mellőznünk kellett.

A következőkben tehát az egyes germán hangok szempontjából tekintjük a *lautverschiebung* eredményeit, azt tekintve mindekelőtt, mikép vannak e hangok képviselve azon nyelvekben, a melyeknek mássalhangzórendszere az első hangmozdítás után nem szenvedett lényegesebb változást, t. i. a *gót, ó-izlandi, angolszász és ó-szász* nyelvekben s ehhez csatoljuk azután az illető hangoknak azon módosulásait, a melyeket a *felnémet hangmozdítás* következtében a *közép-frank, rajnai-frank, keleti-frank, alemann* és *bajor* dialektusok tüntetnek fel. A mennyire lehet, tekintetbe vesszük ezen dialektusok újabb korszakait is, minthogy ezek gyakran világot vetnek a régebbiekre vagy megerősítik az ezekre nézve nyert eredményeket.

Természetesen nem lehet szándékunk, hogy az egyes germán nyelvek *explosiv- és spirans-hangjainak* kimerítő tárgyalását adjuk, e tekintetben az egyes nyelvek és nyelvjárások specielis grammatikai feldolgozásaira utalunk; itt épen csak általános vonásokkal rajzolt képét akarjuk adni a germán mássalhangzók fejlődésének.

I. A germán tenuisok.

1. *Dentalis tenuis t.*

Az ősgerm. *t*, mint láttuk, idg. *d*-ből keletkezett, csak az *st*, *ft* és *ht* csoportokban felel meg neki idg. *t*. A *tt* vagy egy idg. tenuisnak (*t*), vagy mediának (*d*) egy rákövetkezett *n* által okozott kettőzéséből ered. A nyugati-germ. kettőzés következtében (a melyet *j* és *r* idézhetett elő) germ. *t*-ből is állott elő a *tt* csoport.

A gót nyelv változatlanul tartotta meg az ősgerm. *t* hangot: *twai* kettő, *taihun* tíz, *watō* víz, *itan* enni, *wait* tudok, *ist* van, *hliftus* tolvaj, *nahts* éj; kettős *tt* csak két szóban fordul elő: *atta* atya, *skatts* pénz. (l. L. Meyer, *Die got. Sprache* 83. s k. §. Braune *Got. Gr.*² 69. §.)

Az óizlandi nyelv sem változtat a *t* hangon: *twair* (g. *twai*), *tré* (g. *triu*), *vatn* (g. *watō*), *eta* (g. *itan*); azonban hangsúlytalan szókban rövid vocalis után álló *t* *ä*-vé válhatik, váltakoznak pl. *at* és *aīl* (hogy), *vit* és *viđ* (mi ketten) stb. Kettős *tt*: *skattr* (g. *skatts*). Bizonyos *t-s* csoportok (*nt*, *ht*, *dt*) *tt*-vé assimiláltatnak (*batt* = g. *band* stb.). L. Noreen, *Altisl. u. altnorweg. Gramm.* 188. 197. 198. 200. 232. 233. §§.

Az angolszász *t* példái: *tén* (g. *taihun*), *tréo* (g. *triu*), *etan* (g. *itan*), *wát* (g. *wait*); *tt*: *sceat sceattes* pénz, *hluttur* tiszta. L. Sievers *Angelsächs. Gramm.*² 195. sk. §. 201. §. 4.

Ó-szász *t*: *tehan* (g. *taihun*), *trio* (g. *triu*), *etan* (g. *itan*), *sittian* (g. *sitjan*). *Heliand*; v. ö. Heyne *Laut- u. Flexionslehre*³ 118. l.

A felnémet dialektusok a *t* elváltozására nézve nem mutatnak különbséget: a szókezdő, a cons. után álló és a kettős *t* affricatává (*z*; *zz*, *tz*) változott, pl. *zwêne*; *herza*; *scaz scazzes*, *sezzen*, a vocalisok közt álló *t* *z*-szé változott, e kettős hang hosszú vocalis után és a szó végén *z*-szé egyszerűsítetik, pl. *ezzan*, *iz*; *fuoz* plur. *fuozzi*, *lāzan*, *hwa**z*, *da**z*.

A középfrank dialektus, mint láttuk, a *that*, *wat*, *it*, *allet* pronominalis alakokban és a *t*-végű gyenge igék präteritumában megtartja a *t* hangot. Ez a hangállapot megmarad e dialektusban a kfn. korszakban is: *dat*, *wat*, *groete*, *satte*, *gesat*. L. Weinhold *Mittelhochdeutsche Gramm.*² 190. l. Eszók közül némelyek így maradtak a mai dialektusokban is, a kölni dial. pl. még ma is a *dat*, *et* és

wat alakoknál használja (*Beitr.* I, 26.), így hangzanak az erdélyi szászoknál is (*dət, ət, alnt*, l. Scheiner *Beitr.* XII. 143.).

A *tr, st, ht* és *ft* hangcsoportok *t*-je nem változott el, ófn. *triuwa* hűség, *trahan* köny, *stein, strît, ist, naht, luft*. Nem változott el az a *t* sem, mely egy reákövetkező *r* által *tt*-vé kettőztetett: *bittar* keserű (g. *báitrs*), *snottar* okos (g. *snutrs*). Az ófn.-ben tehát a germ. szókezdő *dr*-ből elváltozott *tr*- és a germ. *tr*- egybeestek: g. *drigkan* és *trigga*: ófn. *trinkan* és *triuwa*. L. mindezekre nézve Braune *Althochdeutsche Gramm.* 155—161. §§.

2. Labialis tenuis p.

A germ. *p*. idg. *b*-ből (bizonyos esetekben *g*-ből is) keletkezett; az *sp* csoport *p*-je idg. *p*-ből; a *pp* idg. *pn, bn*-ből. A nyugati germ. *geminatio* alkalmával germ. *pj, pr* is *pp*-t eredményezett.

A gót nyelvben a *p*-vel kezdődő szók, mint említettük, túlnyomólag kölcsönszók. A szó közepén változatlan maradt a *p*: *slēpan* aludni, *greipan* megfogni, *wairpan* dobni, *diups* mély, *skip* hajó. *pp* nem fordul elő. L. Meyer 54—59. §. Braune 51. §.

Az óizlandi nyelvben is megmaradt a *p*: *grípa* (g. *greipan*), *hjalpa* segíteni, *verpa* (g. *wairpan*), *djúpr* (g. *diups*), *skip* (g. *skip*); *pp*: *tappe* (ófn. *zapfo*, úfn. *zapfen*). A szó kezdetén itt is csak kölcsönszókban: *penningr, pund*. — Az *mp pp*-vé lett: *kapp* harc (agsz. *camp*). Noreen 107. 230. 231. §§.

Angolszász *p*: *pæd* ösvény; *helpan, weorpan* (g. *wairpan*); *appel* alma. Sievers 189. §.

Ó-szász *p*: *plegan* igérni, *helpan, werpan, gripan*; *sceppian* (ófn. *scepfan*). (*Heliland.*) V. ö. Heyne 116. l.

Az ófn. *nyelvjárások* a szóközépi egyszerű *p*-t mind *ff*-fé változtatják: *offan, slāffan*; hosszú vocal. után és a szó végén *f* áll be: *slāfan, skif* (gen. *skiffes*).

A szókezdő, a cons. után álló és a geminált *p* elváltoztatására nézve azonban eltérnek az egyes felnémet dialektusok.

A középfrank *nyelvjárásban* a *p* általában véve megmarad (tehát *p-, lp, rp, mp, pp*), pl. *plegan, helpan, skeppen* stb. (Braune 87. §. *Beitr.* I, 22. l.). E dialektus északi részében e viszonyok megmaradnak a kfn. korszakban is: *punt, dorp, helpen, schimpen, appel*, megmarad az úp *p*-je is, l. Paul *Mhd. Gramm.*² 92. §., sőt meg-

vannak ma is: kölni dial. *pooz* (pforte), *pinksfuss*. (pfingstfuchs), *dörp* (dorf), azonban már *helfen* és *werfen*, a düsseldorfi dial. még *helfen*-t mond (Beitr. I, 26. 27). A dialektus déli része a kfn. korszakban az *rp* és *lp* csoportokat *rf* *lf*-fé változtatja (*dorf*, *helfen*) l. Paul id. h., így az erdélyi szászoknál is (a medgyesi dial.-ban, Beitr. I, 142. l.).

A *rajnai-frank* dialektusban szókezdő *p* megmaradt, szintúgy az *mp*, *rp*, *lp*, *pp* csoportokban, Is. még *hilpit*, *arworpanan*. (Beitr. I, 46.) A délibb vidékről való Otfridnél azonban az *mp*, *rp*, *lp* csoportok helyett *mpf*, *rpf*, *lpf* jelenik meg, pl. *limpfan*, *gelpf*, a geminációban *ph*: *aphul*. Később, nevezetesen a kfn. korszakban, az *lp* és *rp* általában *lf* *rf*-fé lesz e dialektusban, a szó elején azonban még ma is (aspirált) *p*-t ejtenek, l. Beitr. I, 5. 6. 46. l., Paul *Mhd. Gr.* 93. §.

A *keleti-frank* dialektusban a szókezdő, cons. után álló és geminált *p* *pf*-vé lesz, a Tatian-fordítás pl. *phluog*, *scephen*, *tropfo*, *werpfan*, *gilimpfan*-t ír (Sievers kiad. 14. l.). Később a *werfen*, *helfen*, *dorf*, *welf* szókban a *pf* *f*-fé lesz (mások, mint *scharpf* és *gelpf* mindig megtartják az affricatát), l. Beitr. I, 46.

Az *alemann* dialektus a szó kezdetén *pf*-et vagy *f*-et mutat, cons. után és a kettőzésben *pf*-et, némely szókban itt is *f*(*ff*)-et. A szókezdő *pf* > *f* változást már *B* mutatja: *funt*, *farra*; cons. után is *f*: *helfan*, *limfan*, *chamfan*, *sarfes* (Beitr. I, 420). Érdekes, hogy annak az ófn. megkülönböztetésének, hogy bizonyos szókban cons. után *pf*, másokban *f* jelenik meg, a mai dialektusban is vannak még nyomai, a kerenzi dialektusban *werffō*, *helffe*-t, ellenben *šarpf*, *harpfō*-t mondanak, l. Winteler *Kerenzer Mundart* 43. 44. l. (v. ö. fent 57. l. jegyz.)

A *bajor* dialektusban a viszonyok nagyjában olyanok, mint az *alemann*ban, a szó kezdetén itt is *pf*, cons. után és a geminációban *pf*, néha *f* áll; pl. *R*-ben: *pfad*, *werphan* és *werfan*, *skephit* stb. l. Braune 131. §.

Az *sp* csoport *p*-je egyáltalában nem változott el, ósz. *sprāka*; ófn. *sprāhha*; ósz. *spāhi*: ófn. *spāhi* okos, ósz. *mudspelli*: ófn. *muspilli* stb.

3. *Gutturalis tenuis k.*

A germ. *k* részben idg. palatalis mediából *ġ*-ből, részben velaris mediából *q*-ből keletkezett, az utóbbi gyakran *kū*-t eredményezett. Az *sk* hangcsoport *k*-ja idg. *k*-nak (*k̄*, *q* felel meg.)

A *geminatio* *kk* itt is visszamehet idg. *tenuisra* vagy *mediára*, melyre *n* következett. A nyug. germ.-ban *kj*- és *kr*- is *kk*-t eredményezett.

A *gót nyelv* a germ. *k*-t változatlanul megtartja: *kniu* térd, *kann* tudok, *kiosan* megvizsgálni, *skeinan* fényleni, *fisks* hal, *waúrkjan* működni, *juk* járom; a *ku* (*q*-nak írva) példái: *qiman* jönni, *qinô* asszony, *riqis* sötétség. Kettőzött *kk* csak két szóban fordul elő, valószínűleg mind a kettő kölcsönszó: *sakkus* zsák (l. *saccus*) és *smakka* füge (ószl. *smokva*?). L. Meyer 2—22. §§. Braune 57—60. §.

Az *óizlandi nyelvben* is változatlan marad a *k*: *kné* (g. *kniu*), *kenna* ismerni, *fiskr* (g. *fisks*), *ek* én. Hangsúlytalan szótagokban a *k* gyakran spirantikus *g*-vé lesz, *mik*: *mig*, *þik*: *þig* stb. (v. ö. fent a *t*-nek megfelelő változását). Az *nk* és *tk* csoportok *assimilatio* útján *kk*-vá lesznek, *drekka* inni (g. *drigkan*), *ekke* (*et-ke*) semmi. Az ősgerm. *kk* megmarad: *smokkr* alsóruha. Noreen 188. 197. 198. 234. 235. §§.

Az *angolszász ny.* csak annyiban változott az ősgerm. *k* hangján, hogy palatalis vocalisok előtt palatalisan ejtette a mássalhangzót is; gutt. ejtéssel *comp* harc, *corn* (g. *kaúrn*); de palatalisan *cild* gyermek, *céap* adás-vevés. E palatalis *c* már a közép-angolban *tš*-vé lett (*ch*-nek írva): *child*, *cheep*. (L. Ten Brink, *Chaucers Sprache u. Verskunst* 76. l.) A *ku* hang mint *cw* megmarad, *cwēdan*, *cwic* stb.; *kk*: *loc* *locce*, *reccean* (g. *wrakjan*). L. Sievers 206—210. §§.

Ószász *k*: *knio* (g. *kniu*), *kiosan* (g. *kiosan*), *skīnan* (g. *skeinan*); *quēdan* (g. *qīpan*); *wekkian* felébreszteni. (*Heliand*.)

A *felnémet dialektusok* a szóközépi, vocalisok közt álló egyszerű *k*-t mind elváltoztatták *χχ*-vá; ez a hang a nyelvemlékekben hol *hh*-nak, hol *ch*-nak van írva, a szó végén és cons. előtt egyszerű *h* áll: *zeihhan*, *zeihnes*, *ih*.

A szókezdő, a cons. (*r*, *l*, *n*) után álló és a kettőzött *k* elváltozására nézve a dialektusok ismét eltérnek egymástól.

A *frank dialektusok* ily esetben megtartják a *k*-t, *Otfr.*: *kalt*, *kraft*, *folk*, *werk*; *T.*: *coman*, *ar-kiosan*, *coufen*, *scal*, *wirken*; *heviskrekk* (Sievers kiad. 17. l.), csak *Is.* ír helyette a szó elején *ch*-t: (*chalp*, *chind*), a szó végén *c*-t: *folc*, *fleisc*.

Az *alemann nyelvjárásban* az ezen helyzetben álló *k* *kχ*-vá változott, ez a szó kezdetén és *r*, *l* után később egyszerű *χ*-vé (*ch*)

lett. *B* a szó kezdetén túlnyomólag *ch*-t ír, a szó közepén *ch*, *hh*, *hch*, *ceh*, *h*-t; a geminációban is *ch*-t (*Beitr.* I, 407.)

Feltűnő, hogy a geminált *k* a mai svajczi nyelvjárásokban épen nincs egyező módon képviselve, még egymáshoz közel álló dialektusokban sem. Winteler szerint az általa leírt kerenzi nyelvjárásban *kk* felel meg neki, a toggenburgi-ban ellenben az affricata *kx* s ő megjegyzi, hogy ez a különbség keresztülmegy az egész svajczi nyelvterületen, e jellemvonás alapján ketté lehet osztani a svajczi dialektusokat. (*Kerenzer Mundart* 59. l.)

A *bajor dialektusban* a szóban levő *k* szintén *kx*-vá változott, később talán *x*-n át újra *k*-vá lett; e «visszaváltozás»-ról (*rückverschiebung*, Paul) szólottunk már a VII. áramlat tárgyalásánál (62. l.).

Az *sk* csoport *k*-ja az ófn. korszakban sem változott el, tehát *skeidan*, *fisk*. A kfn.-ben azonban már a mai egységes spiranssá *š*-sé fejlődött az egész hangcsoport, az átmenet valószínűleg *s* + *ch*-n át történt, először talán palatalis vocalisok előtt, l. Braune 146. §.

II. A germán zöngés spiransok és mediák.

1. Dentalis zöngés spirans *d*, media *d*.

A germán *d* spirans részben idg. *dh*-ből, részben azon *t*-ből származott, mely a Verner-féle törvény hatásának volt alávetve. Ez a spirans, ha nasalis (*n*) után állott, már az ősgermán korszakban explosivává (*d*) lett. A nyug. germ. minden *d*-t *d*-vé változtatott; részben *d*-vé változott a spirans a gót és ó-izl. nyelvekben is.

A gót nyelv ugyanis explosivát (mediát) ejtett a szó elején és az *l*, *r* és *z* consonansok után is; tehát régi germ. *d* állott a *bindan* (kötni) szóban, gót korszakban keletkezett *d* a következőkben: *dags* nap, *daúhtar* leány, *dōms* ítélet, *waldan* uralkodni, *haírdeis* pásztor, *gazds* fulánk stb. Vocalisok között megmaradt a *d* értéke: *fadar* (olv. *faðar*) atya, *biudan* nyujtani. A szó végén és *s* előtt elvesztette zöngé hangját: *baup* (a *biudan* ige præt.), *staps* hely (gen. *stadis*). -dd csak a *ddj* csoportban fordul elő, mely azonban nem állott elő germ. kettős *d*-ből, hanem régiebb *ii*-ből, pl. *twaddjê* (*twai* kettő, gen. pl.), l. Kögel *Beitr.* IX, 523., Braune u. o. 545. l. és *Got. gr.* 72. §. L. Meyer 113. s. k. §§.

Az óizlandiban a szókezdő és *l* után álló *d* szintén *d*-vé válnak: *dagr* (g. *dags*), *halda* tartani; *koðde* táska, *binda* (g. *bindan*); *de*

fader (g. *fadar*), *bjóða* (g. *biudan*). *ð*-t vagy *d*-t tartalmazó csoportok assimilatiót tüntetnek fel: *zð* > *dd* (*gaddr* = g. *gazds*), *ðd* > *dd* (*gleðja*, præt. *gladda*, - *nd* > -*tt* (*binda*, præt. *batt*); *sð* > *st* (*reisa* præt. *reista*) stb. l. Noreen 181. 182. 186. 238. 239. 249. §§.

Az újsvéd nyelvben a régi szóközépi *d* csak a XVII. század folyamán lett *d*-vé, l. Verner *Anzeiger f. deutsches Altertum* IV, 337.

Az angolszász nyelv megtartotta a nyug. germ. hangállapotot: *dag* (g. *dags*), *fader* (g. *fadar*), *béodan* (g. *biudan*), *eald* öreg, *bidan* kérni. Sievers 197. 198. §.

Szintúgy az ószász nyelvben: *dag*. (g. *dags*), *dòm* (g. *dòms*), *waldan* (g. *waldan*); *bindan* (g. *bindan*), *hirdi* (g. *hairdeis*), *fadar* (g. *fadar*), *biodan* (g. *biudan*), *biddean* (g. *bidjan*) stb. (*Heliand*.) V. ö. Heyne 128. l.

A felnémet nyelvjárások különbözőképpen bántak el a germ. *d*-vel.

A középfrank dialektus általában véve megtartotta az alnémet hangfokot, csak a szó végén tűnik fel olykor *d* helyett *t*; tehát *dohter*, *bindan*, *biodan*; *vader*, *wolda*, *gewalt* (Trieri capitul.). A *d* így maradt meg a kfn. korszakban is (*doen*), l. Paul *Mhd. Gr.* 92. §.

A rajnai-frank nyelvemlékeknek specialis ismertető vonásuk, hogy a *d* és *t* váltakoznak egymással (*Beitr.* I, 4.), *Is.* pl. *dohter*, *druhtin*, *liudi*-t ír, *de fater*, *muoter*-t, *gotes* és *godes* egymás mellett fordulnak elő; a Lajosdalban *gode*, *dugidi*, *de ritan*, *liutin*. Ugyanez a viszony a kfn. korszakban is, felváltva írnak *d*-t és *t*-t (Paul 93. §), sőt ezen vidékről való nyelvjárási közleményekben ma is *d*-vel jelölik e hangot (*Beitr.* I, 81.). Mindez zöngétlen lenis féle ejtésre mutat. A dialektus déli részében úgy látszik már a fortis felé közeledett e hang, itt már gyakrabban helyettesíti *t* a *d*-t (azért még nem kellett tiszta fortisnak lennie, Paul megjegyzése szerint *Beitr.* VII, 128 itt számos átmeneti fokozat lehetséges); Otfridnál a szó közepén mindig *t* áll, e sajátságáról fentebb (az V. áramlat tárgyalásánál) már megemlékeztünk. A *dd* *tt*-vé változott, gyakran *td*-nek írva (*Is. dhritto*, *mittungart*).

A keleti-frank dialektusban a *d* általában *t*-vé lett; a régi *d* megmaradásának példái nagyon ritkák; *T*-ban a *diuwal*, *dohter* és *diuri* szókban rendszeren *d* áll, szó közepén gyakran az *eldiron* szóban is (ez különben grammat. cserében állhat a rendes ófn. *eltiron*-nal, ezt látszik bizonyítani az egyszer előforduló *elthiron* alak,

Braune *Ahd. gramm.* 163. §. 6. jegyz.), különben mindig *t* áll (*tag*, *tôt*, *truhtin*, *biotan*, *alt*), l. Sievers kiad. 10. l.

Az alemann és bajor dialektusban a *d* mindenütt *t*-vé lett; a geminációban is *tt* áll, a régebb emlékekben hosszú vocalis után is *B*: (*pittan*; *arabeittan*, *leittan*, *nôttan*, l. *Beitr.* I, 415). Az ófn. későbbi korszakában az *nt* csoport ismét *nd*-vé lesz, már Notkêrnél *bindan* (régibb *bintan*), *hende* (*henti*). Figyelemre méltó, hogy nála csak az a *t* lágyul el, mely germ. *d*-re megy vissza, a germ. *t* (*win-ter*) megmarad. Braune *Ahd. Gramm.* 162—164. §§.

2. Labialis zöngés spirans *b*, media *b*.

A germ. *b* rendesen idg. *bh*-ból keletkezett, származhatott azonban idg. *gh*-ból is, továbbá azon idg. *p*-ból és *q*-ból, mely a Verner-féle törvény alá esett. Ez a spirans hang *m* után már az ősgerm.-ban explosivává, *b*-vé lett; az egyes nyelvek külön fejlődésükben azt a törekvést mutatják, hogy egyéb consonansok után, a szó elején és a kettőzésben is az explosívhangot ejtsék.

A gót nyelv a szó elején és *m* után bizonyosan *b*-t ejtett: *baíran* vinni, *brôpar* fitestvér, *lamb* bárány. Braune szerint (*Got. Gramm.* 54. §.) a *b* consonansok után egyáltalában explosivává lett; de nem tartjuk lehetetlennek, hogy legalább az *l* után még megtartotta régi spirans-értékét, e mellett bizonyítana az a körülmény, hogy Ulfilas a lat. *Silvanus* nevet *Silbanus*-nak írja (épúgy mint pl. a *november*-t *Naúbaímbaír*-nek) s Paul említi (*Beitr.* I, 149.), hogy latin írók is helyenként *-lv*-vel adják vissza gót szók *-lb*-jét; tehát *salbôn* (kenni) talán még *salbôn*-nak hangzott. Az *-rb*-csoportban explosívát ejthettek: *swaíran* törülni, *arbi* örökség. Vocalisok között spirans állott: *graban* ásni (olv. *grabān*), *sibun* hét. Ezen utóbbi *b* (*-b*) a szó végén és *-s* előtt zöngétlenné, *f*-fé lesz: *giban* praet. *gaf*; *hlaifs* kenyér (gen. *hlaihis*). Braune 64—70. §. Meyer 60—70. és 80. §§.

Az óízlandi nyelv a szó elején, *m* után és a geminációban szintén explosívát mutat: *bera* (g. *baíran*), *brôder* (g. *brôpar*), *kambr* fész, *krabbe* (úfn. *krabbe*). Vocalisok között, *l* és *r* után spiransnak ejtették (rendesen *f*-nek írva): *grafa* (olv. *graba*, g. *graban*), *kalf*r borjú.

A nyugati germán alapnyelv, mint említettük, a szókezdő és a kettős *b*-t explosivává, *b*-vé változtatta. E hangállapotot feltün-

teti mindenek előtt az *angolszász nyelv*: *beran*, *brôdor*, *sibb* rokonság, *libban* élni; germ. *b*: *lamb*. Vocalisok között, *r* és *l* után zöngés spiransnak maradt és itt rendesen (a későbbi emlékekben) *f*-nek íratik: *giefan* (g. *giban*), *hláfôrd* úr, *sealfian* (g. *salbôn*), l. Sievers *Ags. gramm.* 190—192. §. és *Beitr.* XI, 542. l.

Az *ószász nyelv* is megtartotta a nyug. germ. hangállapotot: *beran* (g. *baíran*), *brôdar* (g. *brôpar*), *sibbia* (agsz. *sibb*), *libbian* (agsz. *libban*), *lamb* (g. *lamb*). Vocalisok között, *l* és *r* után spirans áll: *geban* (g. *giban*), *salbôn* (g. *salbôn*), *swerban* (g. *swairban*). *Heliland*; v. ö. Heyne 117. l.

Ugyanezek a viszonyok állanak fen a *középfrank dialektusban* is, a *trieri capitulare* (Braune, *Ahd. lesebuch* 36. l.) *bezzera*, *bodun*-t ír, de *leven*, *selvo*, *erve*-t. A szóközépi spirans megmarad a kfn. korszakban is, úgy hogy pl. *lof* (*lob*) és *hof*, *love* és *hove* rímelnek (Paul *Mhd. Gr.* 92. §.) és megvan még ma is (az erdélyi szászoknál *bleevn* = g. *bileiban*, l. Scheiner *Beitr.* XII, 144.)

A *rajnai-frank dialektus* emlékei mindenütt *b*-nek írják a szóban levő hangot: *biatan*, *bintan*, *lebên*, *geban*, *sibun* (O). A szó közepén ez a *b* bizonyosan még a spiranst jelöli, még a kfn. korszakban is rímel a voc. közti *b* a *v*-re (*lobe*: *hove* Paul 93. §). Lehet, hogy ugyanez (a *b* megtartása) áll a *keleti-frank dialektusra* nézve is, itt azonban nehezebb az eldöntés, *T* általában *b*-t ír.

Az *alemann nyelvemlékek* a nyug. germ. *b*-nek megfelelőleg a szó kezdetén és *m*. után rendesen *p*-t írnak, a hang tehát zöngétlen lenissé változott (így pl. *B*; l. *Beitr.* I, 418.). A szó közepén vocalisok között azonban, a hol a ny. germ. *b*-t ejtett, a régibb emlékek *b*-t, sőt *v*-t is írnak (*B*: *ruaba* és *ruava*, *hwerban* és *kehwerave*, *Beitr.* I, 419), itt tehát csaknem biztossággal spirantikus ejtésre következtethetünk. (Paul szerint *Beitr.* I, 164. a mai elszászai és sváb dialektus is spiranst ejt.) A geminált *bb* fortissá *pp*-vé lett, *sippa*, *stuppi* stb., ha e mellett a *bb*-féle írás is fordul elő, ez csak orthographiai eltérésnek tekintendő; l. Braune *Beitr.* I, 525. Paul. *Mhd. Gr.* 63. §.

A *bajor dialektusban* a *b* bizonyosan explosiva, még pedig zöngétlen lenis volt a szónak minden helyén, ezt bizonyítja az a körülmény, hogy *p*-nek írják ott is, a hol az alemann emlékek *b*-t mutatnak, tehát nemcsak *peran*, *sippa*, hanem *kepan*, *sipun* is. (Steinmeyer ezt a bajor emlékek jellemző vonásának mondja az alemannokkal szemben, *Zeitschr. f. deutsche Philol.* IV. 88. l.) A XI.

században a *p* helyett mindenütt (kivéve a geminatiót) ismét beáll a *b* (*beren, geben, siben*); XIV—XVI. századbeli bajor kéziratok pedig a *b* helyett gyakran *w*-t írnak (és megfordítva), úgy hogy itt talán újra beállott a spiranticus ejtés. A mai bajor-osztrák dialektusban is gyakori a *b*-nek spiranticus kiejtése, l. Paul *Beitr.* I, 164. 171. *Mhd. Gr.* 116. §. Weinhold *Mhd. Gr.*² 159. 160. §. *Bair Gramm.* 136. §.

3. *Gutturalis zöngés spirans γ, media g.*

A germán *γ* spirans részben az idg. palatalis media aspiratából (*ǵh*), részben a velaris media aspiratából (*gh*), részben meg azon palatalis illetőleg velaris tenuisből (*ĥ q*) keletkezett, mely a Verner-féle törvény hatásának volt alávetve. Ez a spirans a gutturalis nasalis után explosivává (*g*) lett. A nyugati germ. alapnyelvben a kettőzésben is explosiva jelleget öltött, de egyebütt (a szó kezdetén is) megmaradt spiransnak.

A gót nyelvben a *g* a szó elején és consonansok után már explosiva volt: *gasts* vendég, *guma* ember, *giutan* önteni, *greipan* megfogni; ősgerm. *g*: *laggs* (*gg* = *ng*) hosszú, *tuggō* nyelv, *gaggan* menni. A szóközépi *g* értékére nézve, mint már említettük, a viszonyokat nem tartjuk egészen tisztázottaknak. Láttuk, hogy a *g* és *h* nem váltakoznak egymással ép oly terjedelemben, mint a *b* és *f*, vagy a *d* és *p*. A gramm. csere néhány példánya meg van ugyan tartva (*aih*: *aigum*), itt azonban a *h* természetesen germ. *χ* = idg. *k*-ra megy vissza, holott germ. *γ* a szó végén és nomin. -s előtt nem jelenik meg mint *h* (hanem mindig mint *g*). Paullal (*Beitr.* I, 150) és Brauneval (*Got. Gramm.* 75. §.) szemben tehát valószínűnek tartjuk, a mint már fentebb kifejtettük, hogy a germán *γ* a gótban általában *g*-vé lett. (A szó végén azért nem kell helyette *k*-t várnunk, a gót «auslautsgesetz» csak a spiransokat illeti.) A *wigan* (mozgatni), *wigs* (út), *ligan* (feküdni), *augō* (szem), *tagr* (köny), *aigan* (birni) stb. szók *g*-jét tehát explosiváknak tartjuk.

Kettős *gg* (megkülönböztetendő a *gg* = *ng*-től) csak a *ggw* csoportban fordul elő, mely germ. *uu*-ból fejlődött, g. *bliggwan* = ófn. *bliuwan* ütni (úfn. *bläuen*). L. Braune *Got. Gr.*² 61—64. §§. L. Meyer 33—37. és 50. §§.

Az óízlandi nyelv a germ. *γ*-t a szó elején és a geminációban explosivává változtatta; nas. után megtartotta a germ. *g*-t, péld.

gestr (g. *gasts*), *leggja* (γj-ből) helyezni, *langr* (g. *laggs*). Egyebütt spiransnak olvasandó a *g*: *eiga* (g. *aigan*), *bjarga* elrejtteni (g. *bairgan*) stb.

Szóvégi -γ alkalmasint *h*-vá lett előbb s azután lekopott, *draga* húzni, praet. *dró*. A *ggv* és *ggj* csoportok kettős *g*-je alkalmasint újabb keletű, legalább nem helyezhető az ősgerm. korszakba (itt az elsőnek *uu*, a másodiknak *ii* felelt meg, a gótban amabból *ggw*, ebből *ddj* lett. *Beitr.* IX. 523. 545.). L. Noreen 203, 234. 240. 241. 250. §§.

Megjegyezzük, hogy ama különbséget, hogy a szókezdő *g* explosiva, a szóközépi és szóvégi ellenben spirans, a dán és az újizlandi nyelv még ismeri (*Beitr.* I, 175), a svéd nyelvben a γ a XVII. század folyamán lett *g*-vé. (*Anzeiger für deutsches Altertum* IV, 337.)

Az *angolszász nyelv* a szók-elején még spiransként ejtette a germ. *g*-t: *guma* (g. *guma*), *gift* adomány, természetesen a szók közepén is: *dæg dæges* (g. *dags dagis*). Az *ng* csoportban a *g* explosiv hang, a kéziratok gyakran *nc*-t írnak helyette (*strengd* és *strencd* erő), a geminációban (*cg*) is explosivának olvasandó: *secg* gen. *secges* férfi. Sievers 206. 211—216. §§. Paul *Beitr.* I. 177—180. l.

Az *ózsász nyelvben* a szókezdő *g*-t mint spiranst ejtették, l. Paul *Beitr.* I, 181. Tümpel, *Beitr.* VII, 76. A szó közepén a spiranticus ejtés mindvégig megmaradt: *ôga* (g. *augô*), *êgan* (g. *aigan*), *stigan* (g. *steigan*). Számos alnémet dialektusban még ma is spiranst ejtenek a szó kezdetén, a szó közepén természetesen mindenütt. (Paul id. h., Holthausen, *Soester Mundart* 191. §.) A nasalis után álló *g* és a geminált *g* explosiva volt: *strang* erős, *hruggi* hát.

A *frank dialektusok g-jének* értékét nem lehet teljes biztonsággal meghatározni, úgy látszik, általánosabb volt a spirans-féle ejtés, minden bizonynyal így ejtették a szóközépi *g*-t. A geminációban azonban explosivát mondtak (néhány emlék itt *cc*-t is ír). A *középfrank és a rajnai-frank* dialektus északi részében szóvégi *g* helyett *ch*-t írnak (a kfn. korszakban is *plegen* praet. *plach* Paul 92. §.), a mi világosan spiranticus ejtésre mutat. *Is.*, mint már említettük, a *o u* előtt egyszerű *g*-t ír, *e i* előtt *gh*-t; azt hisszük, hogy ez által csupán a gutturalis és palatalis ejtés volt megkülönböztetve az explosiva vagy spirans-ejtésre való tekintet nélkül. A *keleti-frank* dialektusról ugyanaz áll, a mi a másik két frank

nyelvjárásról; *T.* rendszeren *g*-t ír, a mi valószínűleg spiransnak olvasandó.

Az *alemann dialektusban* a szókezdő *g* soha sem spirans, hanem mindig explosiva, még pedig a IV. áramlat beállta után zöngétlen lenis: az emlékek rendszeren *k*-nak írják (*B. pl.* csak 7 szóban ír *g*-t, különben mindig *k*-t: *kast, carto, cold* stb., l. *Seiler Beitr. I, 403*). A XI. századtól kezdve a szó kezdetén ismét *g*-t írnak, a miben csak az orthographia, de nem egyúttal a kiejtés változását szabad látnunk. A szóközépi intervocalicus *g* értéke nehezebben határozható meg, az emlékek többször írnak itt *g*-t mint *k*-t (*B. pl. vocalisok között 205 g*-t és csak 78 *k*-t ír, *magan, sagèn, forasago*; *Beitr. I, 405.*), lehet, sőt valószínű, hogy ezzel spiranst jelöltek; Elzászban és a sváb dialektusok egy részében ma is gutt. spiranst ejtenek (*Paul Beitr. I, 183.*). A geminált *gg* expl. fortissá változott: *licken, auckan* stb. (Csak orthographiai sajátosság, ha ezt a hangot *gg*-vel is jelölik: *ecke = egge.*)

A *bajor dialektusban* a szókezdő *g* époly explosiva, mégpedig zöngétlen lenis, mint az *alemannban*, az emlékek rendszeren *k*-nak írják. A szóközépi *g* azonban a IX. százdban még itt is spirans volt, ezt mutatja az ily írásmód: *warch, mach, tach, wech.* *Paul* e jelenséget régebben (*Gab es eine mhd. Schriftsprache?* 1873. 27. l.) úgy magyarázta, hogy a germán *g* a fn.-ben először *k*-vá lett és hogy ez egy újabb változás következtében *ch*-vá vált. Ujabban (*Beitr. I, 182*) e hangot a régi germ. gutt. spirans közvetetlen képviselőjének tartja. Későbbi bajor emlékek a szó közepén is írnak *k*-t *g* helyett, a mi már explosiva (zöngétlen lenis) ejtésre mutat. A XI. századtól kezdve *g* lesz általános jelölése e hangnak, ezzel kétségtelenül a lenis-ejtést kívánták első sorban jelölni.

III. A germán zöngétlen spiransok.

1. *Dentalis zöngétlen spirans.*

A germ. *þ* a szókezdő vagy hangsúlyos szótagban álló idg. *t*-től keletkezett. E germán hang bizonyosan *interdentalis* zöngétlen spirans volt.

A gót nyelv változatlanul megtartotta e spiranst: *þata* az (neutr.), *þu* te, *þreis* három, *þanjan* feszíteni, *brôþar* fítestvér, *tunþus* fog, *qipan* mondani, præt. *qap, aiþþau* vagy; *Braune 66. 67. §§. L. Meyer 142—162. §§.*

Az óízlandi nyelvben a *p* a szó kezdetén megmarad: *þrír* (g. *preis*), *þjófr* tolvaj (g. *þiufrs*). Vocalisok és *r* után e *p* zöngéssé, *d*-vé lesz: *bróðer* (g. *bróþar*), *verða* lenni (g. *waírþan*); szintúgy hangsúlytalan szótagokban: *þú* (te) hangsúlytalan alakja *ðu*; *þinn*: *ðinn*. *np* *nn*-né assimiláltatik, *lp* *ll*-lé. Noreen 184. 199. 243 §§.

Az angolszász nyelvben a *p* (mely a kéziratokban *d*-vel változik) zöngétlen interdent. spirans volt, később azonban zöngés hangok között többnyire zöngéssé vált; pl. *þrí* (g. *preis*), *weorðan* (g. *waírþan*, *oðde* (v. ö. g. *aipþau*) stb. *lp* > *ld*: *gold* arany (g. *gulþ*). Sievers 199. 200. §§.

Ugyanez áll az ószász nyelv régibb korszakára nézve: *that* (g. *þata*), *thrie* (g. *preis*), *thiof* (g. *þiufrs*); *werðan* (g. *waírþan*), *bróðar* (g. *bróþar*) stb. (*Hel.*, v. ö. *Beitr.* I, 189. 190.). A XII. század folyamán a germ. *p* alnémet területen is *d*-vé változott. (*Beitr.* I, 56. VII, 72.)

A felnémet dialektusok kivétel nélkül *d*-vé változtatták a régi *p* hangot (VIII. áramlat), az elváltozás a déli nyelvjárásokban vette kezdetét s innen észak felé haladt. Az eredeti spiranticus hang még minden felnémet dialektus régibb emlékeiben kimutatható.

A középfrank dialektus legtovább tartotta meg a *p* hangot (az emlékekben *th*-nak írva), csak a X. és XI. század folyamán változott ez teljesen *d*-vé.

A rajnai-frank a X. század elején vitte keresztül az új *d* hangot. A régi spiranticus hang a szó kezdetén maradt meg legtovább, *Is*-ban a szó közepén is rendes (*dhri*; *werðhan*), de feltűnnek nála már egyes *d*-k is. Otfridnál a szó belsejében és végén már általános a *d* (elején azonban még *th*) *pl. thanne*, *thing*, de már *werdan*, *quedan*, *quad*. Hogy itt szó sem lehet Otfrid «önkéntes szabályozásáról» (*willkürliche regelmacherei*), a mint Kräuter (*Zur Lautverschiebung* 42) hiszi, azt a többi emlékek és a keleti-frank dialektus egyező eljárása bizonyítja.

A keleti-frank nyelvjárásban t. i. a IX. században még megvan a dentalis spirans (a *Lex Salica* pl. egy kivétellel mindig *d*-t ír), ezen század folyamán megy végbe a *th* > *d*-elváltozás, még pedig szintén először a szó belsejében. A Tatian-fordítás *thri*, *thiob*, *thing*, *thanne*-t ír, de *werdan*, *quedan*, *quad*-ot, úgy mint Otfrid.

Az alemann dialektusban a *th* > *d*-elváltozás a VIII. század második felében történt meg és itt is először szóközépi helyzetben, a régibb emlékek még elég nagyszámú szókezdő *th*-t mutatnak.

B-ben még előfordul néhány szókezdő *th*, a szó közepén és végén rendes *a d* (*Beitr.* I, 416). Ez a *d* azután még tovább változott, először *d*-vé, de azután fortissá, *t*-vé is lett, főképp a szó kezdetén, l. Winteler *Kerenzer Mundart* 64. l. és Scherer *Anzeiger f. deutsch. Altertum* III, 65.

A bajor *dialektusban* már nagyon régen ment végbe a szóban levő változás, a VIII. századból való *párisi glosszák* már csak kevés *th*-t mutatnak. (Régebben ezen déli német emlékekben feltűnő *th*-ket úgy magyarázták, hogy azok frank mintából kerültek beléjük, Holtzmann *Altdeutsche Gramm.* 281; így még most Weinhold *Mhd. Gramm.*² 180. l.)

A germ. *þw*- csoport először szabályszerűleg *dw*-vé lesz, a későbbi ófn.-ben *tw*-vé és ez a kfn.-ben és úfn.-ben *zw*-vé, tehát: ófn. *thwingan*, *dwingan*, kfn. *twingen*, úfn. *zwingen*; g. *þwahan* mosni, ófn. *dwahan*, kfn. *twahen*; *twehele*, úfn. *zwehle* törülköző.

2. Labialis zöngétlen spirans *f*.

A germ. *f*, mely kétségtelenül bilabialis (nem labiodentalis) spirans volt, nagyjából idg. *p*-ből állott elő, mely a szó elején vagy hangsúlyos szótagban állt, kisebb részben labialissá vált idg. *q*-ra meggy vissza. Az *f* az ó-germán nyelvekben nagyjában változatlan maradt.

A gót nyelv megtartotta a germ. *f*-et mint bilabialis hangot (lat. írók rendszeren *ph*-val írják át: *Dagalaiphus* stb.), a szó kezdetén: *fadar* atya, *fötus* láb, *faihu* marha, *fimf* öt; szó közepén: *hlifan* lopni, *afar* után, *wulfs* farkas. *ff* a gótban nem fordul elő. Braune 52. 53. §.

Az óizlandi nyelv is eleinte bilabialis zöngétlen spiransnak ejtette az *f*-et (később labiodentalis lett), *fötr* (g. *fötus*), *fé* (g. *faihu*), *fljóta* folyni; vocalisok, *l* és *r* után azonban zöngéssé lett (ámbar *f*-nek iratik): *hefja* (olv. *hebja*) emelni, *úlfr* farkas. A *fs* *ps*-szé, *ft* *pt*-vé válik, *repsing*: *repsing* fenyítés; *oft*: *opt* gyakran. Noreen 36. 184. 185. 242. 248. §§.

Az angol-szász nyelvben az *f* zöngétlen spirans a szó elején: *fæder* (g. *fadar*), a geminációban: *woffian* dühöngeni, *t* és *s* előtt *gesceaft* teremtmény, *rafsan* feddeni; a szó végén: *wulf* (g. *wulfs*). A zöngés elemek között álló *f* régebben szintén zöngétlen maradt, csak később lett zöngéssé és így egybeesett a germ. *b*-vel, azért némely emlékek majd *f*-fel, majd *b*-vel jelölik e hangot (pl. a Cor-

pus-glosszák *b* helyett *f*-et írnak: *ofgefen*, *gilefde*, de *f* helyett *b*-t is: *folcgeroebum*, *ceber* (l. *Beitr.* XI, 544). Sievers *Angelsächs, Gramm.*² 192. §.

Az ószász nyelv is zöngétlen spiranst ejt a szó elején és végén: *fader*, *wolf*, *hof*, de a szó közepén zöngését: *woltes*, *hobes*. Heyne 117.

A felnémet dialektusok nem térnek el egymástól az *f*-et illetőleg; pl. szókezdő *f*: *fuo3* (g. *fötus*) *fater* (g. *fadar*), szóvégi: *fimf*, *einlif*, *zweelif*; gemin.: *heffen*; vocalisok között rendszeren *v*-nek írva: *zwival* kétség, *nevo* öcs, *grâvo* gróf. Ez a régi germ. *f* azonban nem esett össze a germ. *p*-ből előállott új *f*-fel, először már azért sem, mivel a régi *f* mindig egyszerű volt, míg az új a szókezdeten és cons. után *pf* vagy *p* vocalisok között *ff* volt. De ejtésbeli különbség is volt a két *f* hang között, a germ. *f* a fn. dialektusokban korán labiodentalissá lett, míg az új *f* (= germ. *p*) bilabialis volt (Braune 137. §.), továbbá a régi *f* inkább a lenis-féle ejtésbe közeledett, az új *f* ellenben fortis volt. Ezt a különbséget megtartotta a kfn. nyelv is: a régi *f* jelölésére bizonyos esetekben a *v* jegyet használták (*vinde*, *vant*, *hoves*), a másodiknak megjelölésére az *f*-et (*treffen* *trâfen* = aln. *dræpen*), Paul 6. §. E különbség megvan mai német dialektusokban is, főleg az alemannban, a régi *f* zöngétlen lenis, az új *f* fortis, *frefel*, *ölf*, *tswölf*, de *rüeffe*, Winteler *Kerenzer Mundart* 43. l. és *Kräuter Zur Lautverschiebung* 16. l.

3. Gutturalis zöngétlen spirans χ .

A germ. χ a szókezdő vagy hangsúlyos szótagban álló idg. *k* hangból keletkezett, még pedig úgy a palatalis *h*-, mint a labializálás nélküli velaris *q*-ból; a labializált *q*-hang χ -t eredményezett.

A gót nyelvben a *h* betűnek alkalmasint kétféle értéke van: a szó kezdetén vocalisok előtt *h* (= spiritus asper), egyebütt valószínűleg még gutt. spir. χ . A germ. χ tehát az első esetben pusztá hehezetté gyöngült. Pl. *h*: *hairto* szív, *hund* száz; ellenben χ : *hlifan* lopni, *hlûtrs* tiszta, *faîhu* marha, *taîhun* tíz, *nahts* éj, *saîhs* hat, *filhan* elrejteti, *jah* és Braune *Got. Gr.* 61. 62. §§. L. Meyer 38—53. §§. A *hw*, mely a gótban egyszerű hang volt (Ulfilasnál külön jegye van) változatlanul megmaradt: *hwas* kicsoda, *ahwa* víz, *aîhwa-tundi* túskebokor. Braune 63. §.

Az *őizlandi nyelv* vocalis előtti *h*-ja szintén hehezetté lett: *horn* szarv, *heill* üdv. A *hv* csoport *h*-ja spirans maradt (Izland némely részeiben egész a mai napig *Germania XXVII*, 272), *hvat* mi?, talán *r*, *n*, és *l* előtt is: *hníga* meghajolni, *hreinn* tiszta (g. *hráins*). *hs* > *ks* (*x*), *ax* kalász (g. *ahs*). A szóközépi és szóvégi *h* elenyészett: *fila* elrejtteni (g. *filhan*), *fé* (g. *fáihu*) stb.

Az *angolszász nyelv* szókezdő *h*-ja ugyancsak pusztá hehezet: *héah* magas (g. *háuhs*); *l r n w* előtt is: *hláf* kenyér (g. *hlaihs*), *hwít* fehér (*hweits*). A szóközépi *h* zöngétlen cons. előtt és a geminációban valószínűleg megtartotta régi *χ*-féle értékét: *geneahhe* buzgón, *eaha* nyolcz; vocalisok előtt elenyészik, de a szó végére jutva megmarad: *feorh* gen. *feores*. *hs* mint az őizl.-ban *ks* (*x*)-szé lett: *sieax* hat, *ora* ökör (g. *aúhsa*). Sievers 217—223. §§.

Az *ószász h* példái: szókezdetén *haldan*, *hōh*, *hūs*; *hluttar* *hnigan*, *hrōpan*, *hwit*; szó közepén és végén *bifelhan*, *tiohan*, *tōh*, *ferah*, *ferahes*, *ahto*, *sehs* (*Heliand*).

A *felnémet dialektusokban* a germ. *χ* szintén azon hajlamot mutatja, mely a többi germán nyelvekben észlelhető, hogy hehezetté válik. Az ófn. és kfn. korszakot illetőleg szabályul állíthatjuk fel, hogy a *χ*, ha a szótag első hangja, hehezetté válik: *hano*, *se-han*, ha ellenben a szótag vocalisa után áll, akkor megtartja spirans-jellegét: *sach*, *naht*, *wahsan* (későbbi emlékek *sach*, *wachsan*-t is írnak). Az úfn. nyelvben a szóközépi szótagkezdő *h* elenyészett (a kiejtésben), *gesehen*: *gesē-en*, *gesēn*; kfn. *stahel*: úfn. *stahl* (= *stāl*) stb.

Az ófn. korszakban még számos szó kezdődött *h*+ cons.-féle csoporttal (*hlauffan*, *hlût*, *hrêo*, *hwîz*, *hwerban*), ezek a IX. században elvesztik szókezdő *h*-jukat (*lauffan*, *lût*, *rêo*, *werban*, *wîz*). L. Braune *Ahd Gr.* 150. s k. §§.

Átnézetül összeállítjuk néhány táblázatban az eddig tárgyalt hangváltozásokat. Megjegyezzük, hogy míg a germán hangmozdítás táblázatában az egyes hangokat phonetikailag jelöljük — a mi itt azért lehetséges, mert csak rekonstruált alakok hangjaival van dolgunk — addig a többi táblázatokban az illető nyelven írt emlékek orthographiáját tartottuk szem előtt, még pedig ha ez az orthographia a különféle íróknál eltérő, akkor a többségét. Zárjelben azonban rendesen hozzáteszszük a jegyekhez phonetikai értéket is, kivéve ott, a hol kiejtésük magától értetődik.

A hangmozdítások táblázatai.

A. Az *idg.* ösnyelv hangjai a germán ulcnyelvtelen.

T e n u e s											
lab.			dent.			palat.			velar.		
p			t			č			q		
labializálás nélkül			labializálás nélkül			labializálással			labializálással		
p, ^t p-	^t p ⁻	sp	t, ^t t-	-t ⁻	st	č, ^t č-	-č ⁻	sč	q, ^t q-	-q ⁻	sq
Germán I. alapnyelv II.											
f	-f-	sp	č	-č-	st	-č-	-č-	sk	č	-č-	sk
-b-, (n)b-	-b-, (n)b-	-č-, (n)č-	-č-, (n)č-	-č-, (n)č-	-č-, (n)č-	-č-, (n)č-	-č-, (n)č-	-č-, (n)č-	-č-, (n)č-	-č-, (n)č-	-č-, (n)č-

M e d i æ											
Mediæ aspiratæ						Tenuis aspiratæ					
lab.			dent.			lab.			dent.		
labializálással			labializálással			labializálással			labializálással		
b	d	č	b	d	č	b	d	č	b	d	č
Germán I. alapnyelv II.											
p	t	k	k	k	k	p	t	k	p	t	k
-b-, (n)b-	-b-, (n)b-	-b-, (n)b-	-b-, (n)b-	-b-, (n)b-	-b-, (n)b-	-b-, (n)b-	-b-, (n)b-	-b-, (n)b-	-b-, (n)b-	-b-, (n)b-	-b-, (n)b-

B. *A germán alapnyelv hangjai az egyes germán nyelvekben.*

I. Tenues.

1. Germán *p* (= idg. *b*; *g*; [*s*/*p*].)

	Szó kezdetén	kettőzésben	nas. + <i>p</i>	liqu. + <i>p</i>	<i>s</i> + <i>p</i>	vocal. között	szó végén
Ösgermán nyelv ---	<i>p</i> -	- <i>pp</i> -	- <i>mp</i> -	- <i>lp</i> -	<i>sp</i>	- <i>p</i> -	- <i>p</i> -
gót nyelv ---	<i>p</i> -	—	- <i>mp</i>	- <i>lp</i>	<i>sp</i>	- <i>p</i> -	- <i>p</i> -
ó-izlandi nyelv ---	<i>p</i> -	- <i>pp</i> -	- <i>pp</i>	- <i>lp</i>	<i>sp</i>	- <i>p</i> -	- <i>p</i> -
nyugati-germán ---	<i>p</i> -	- <i>pp</i> -	- <i>mp</i>	- <i>lp</i>	<i>sp</i>	- <i>p</i> -	- <i>p</i> -
angolszász ---	<i>p</i> -	- <i>pp</i> -	- <i>mp</i>	- <i>lp</i>	<i>sp</i>	- <i>p</i> -	- <i>p</i> -
ó-szász ---	<i>p</i> -	- <i>pp</i> -	- <i>mp</i>	- <i>lp</i>	<i>sp</i>	- <i>p</i> -	- <i>p</i> -
középfrank ---	<i>p</i> -	- <i>pp</i> -	- <i>mp</i>	- <i>lp</i>	<i>sp</i>	- <i>ff</i> -	- <i>f</i> -
rajn.-frank ---	<i>p</i> -	- <i>pp</i> -, - <i>pf</i> -	- <i>mp</i> -, - <i>mpf</i>	- <i>lp</i> -, - <i>lpf</i>	<i>sp</i>	- <i>ff</i> -	- <i>f</i> -
kel.-frank ---	<i>pf</i> -	- <i>pf</i> -	- <i>mpf</i>	- <i>lpf</i>	<i>sp</i>	- <i>ff</i> -	- <i>f</i> -
alemann ---	<i>pf</i> -, <i>f</i> -	- <i>pf</i> -	- <i>mpf</i>	- <i>lpf</i> -, <i>lf</i>	<i>sp</i>	- <i>ff</i> -	- <i>f</i> -
bajor ---	<i>pf</i> -	- <i>pf</i> -	- <i>mpf</i>	- <i>lpf</i>	<i>sp</i>	- <i>ff</i> -	- <i>f</i> -

2. Germán *t* (= idg. *d*, /*s*/ *t*.)

	Szó kezdetén	kötőzésben	nas. + <i>t</i>	liqu. + <i>t</i>	spir. + <i>t</i>	vocal. között	szó végén
Ös germán nyelv	<i>t</i> -	- <i>tt</i> -	- <i>nt</i>	- <i>lt</i>	<i>st</i>	- <i>t</i> -	- <i>t</i> -
gót nyelv	<i>t</i> -	- <i>tt</i> -	- <i>nt</i>	- <i>lt</i>	<i>st</i>	- <i>t</i> -	- <i>t</i>
ó-izlandi nyelv	<i>t</i> -	- <i>tt</i> -	- <i>tt</i>	- <i>lt</i>	<i>st</i>	- <i>t</i> -	- <i>t</i>
nyugati-germán	<i>t</i> -	- <i>tt</i> -	- <i>nt</i>	- <i>lt</i>	<i>st</i>	- <i>t</i> -	- <i>t</i>
angolszász	<i>t</i> -	- <i>tt</i> -	- <i>nt</i>	- <i>lt</i>	<i>st</i>	- <i>t</i> -	- <i>t</i>
ó-szász	<i>t</i> -	- <i>tt</i> -	- <i>nt</i>	- <i>lt</i>	<i>st</i>	- <i>t</i> -	- <i>t</i>
középfrank	<i>t</i> -	- <i>zz</i> -	- <i>nz</i>	- <i>lz</i>	<i>st</i>	- <i>ǝǝ</i> -	- <i>ǝ</i> , - <i>t</i>
rajn-frank	<i>t</i> -	- <i>zz</i> -	- <i>nz</i>	- <i>lz</i>	<i>st</i>	- <i>ǝǝ</i> -	- <i>ǝ</i>
kel-frank	<i>t</i> -	- <i>zz</i> -	- <i>nz</i>	- <i>lz</i>	<i>st</i>	- <i>ǝǝ</i> -	- <i>ǝ</i>
alemann	<i>t</i> -	- <i>zz</i> -	- <i>nz</i>	- <i>lz</i>	<i>st</i>	- <i>ǝǝ</i> -	- <i>ǝ</i>
bajor	<i>t</i> -	- <i>zz</i> -	- <i>nz</i>	- <i>lz</i>	<i>st</i>	- <i>ǝǝ</i> -	- <i>ǝ</i>

3. Germán *k*: (= idg. *g*, *g*, / *s* / *k*, / *s* / *q*).

	Szó kezdetén	kettőzésben	nas. + <i>k</i>	liqu. + <i>k</i>	<i>s</i> + <i>k</i>	vocal. között	szó végén
Ösgermán nyelv	<i>k</i>	- <i>kk</i> -	- <i>nk</i> -	- <i>lk</i>	<i>sk</i>	- <i>k</i> -	- <i>k</i> -
gót nyelv	<i>k</i>	- <i>kk</i> -	- <i>gk</i> (= <i>nk</i>)	- <i>lk</i>	<i>sk</i>	- <i>k</i> -	- <i>k</i> -
ó-izlandi nyelv	<i>k</i>	- <i>kk</i> -	- <i>kk</i>	- <i>lk</i>	<i>sk</i>	- <i>k</i> -	- <i>k</i> -
nyugati-germán	<i>k</i>	- <i>kk</i> -	- <i>nk</i>	- <i>lk</i>	<i>sk</i>	- <i>k</i> -	- <i>k</i> -
angolszász	<i>c</i>	- <i>cc</i> -	- <i>nc</i>	- <i>lc</i>	<i>sc</i>	- <i>c</i> -	- <i>c</i> -
ó-szász	<i>k</i>	- <i>kk</i> -	- <i>nk</i>	- <i>lk</i>	<i>sk</i>	- <i>k</i> -	- <i>k</i> -
középfrank	<i>k</i>	- <i>ck</i> -	- <i>nk</i>	- <i>lk</i>	<i>sk</i>	- <i>lh</i> -	- <i>h</i> -
rajn.-frank	<i>k</i>	- <i>ck</i> -	- <i>nk</i>	- <i>lk</i>	<i>sk</i>	- <i>lh</i> -	- <i>h</i> -
kel.-frank	<i>k</i>	- <i>ck</i> -	- <i>nk</i>	- <i>lk</i>	<i>sk</i>	- <i>lh</i> -	- <i>h</i> -
alemann	<i>ch</i>	- <i>ech</i> -, - <i>ck</i> -	- <i>nch</i>	- <i>lch</i>	<i>sk</i>	- <i>lh</i> -	- <i>h</i> -
bajor	<i>ch</i>	- <i>ech</i> -, - <i>ck</i> -	- <i>nch</i>	- <i>lch</i>	<i>sk</i>	- <i>lh</i> -	- <i>h</i> -

II. Zöngés spiransok és mediák.

1. Germán \bar{b} , b (= idg. b_h , gh , $-ph^{\bar{t}}$, $-p^{\bar{t}}$, $-q^{\bar{t}}$).

	Szó kezdetén	kettőzéskén	nas. + b	liqu. + \bar{b}	vocal. között
Ösgermán nyelv	\bar{b} -	$-lb$.	$-mb$.	$-lb$	$-b$.
gót nyelv	b -	—	$-mb$	$-lb$ (= b_h ?)	$-b$ (= b)
ó-izlandi nyelv	b -	$-bb$ -	$-mb$	$-lj$ (= b_h)	$-f$ (= b)
nyugati-germán	b -	$-bb$ -	$-mb$	$-lb$	$-b$.
angolszász	b -	$-bb$ -	$-mb$	$-lf$ (= b_h)	$-f$ (= b)
ó-szász	b -	$-bl$ -	$-mb$	$-lb$	$-b$ -, $-v$ -
középfrank	b -	$-lb$ -	$-mb$	$-lc$	$-b$ (= b)
rajn-frank	b -	$-lb$ -	$-mb$	lb (= b_h)	$-b$ (= b)
kel-frank	b -	$-bb$ -	$-mb$	lb (= b_h ?)	$-b$ (= b ?)
alemann	p -, b - (= b)	$-pp$ -	$-mb$	$-lb$	$-b$ (= b)
baïor	p -, b - (= b)	$-pp$ -	$-mp$	$-lp$	$-p$ (= b)

2. Germán \bar{d} , d (= idg. $\bar{d}h$ -, $-th$ -, $-t$).

	Szó kezdetén	kettőzésben	nas. + \bar{d}	liqu. + \bar{d}	vocal. között
Ósgermán nyelv	\bar{d} -	$-dd$ -	$-nd$ -	$-ld$ -	$-\bar{d}$ -
gót nyelv	d -	—	$-nd$	$-ld$	$-\bar{d}$ - (= \bar{d})
ó-izlandi nyelv	d -	$-dd$ -	$-nd$	$-ld$	$-d$ - (= \bar{d})
nyugati-germán	d -	$-dd$ -	$-nd$	$-ld$	$-d$ -
angolszász	d -	$-dd$ -	$-nd$	$-ld$	$-d$ -
ó-szász	d -	$-dd$ -	$-nd$	$-ld$	$-d$ -
középfrank	d -	$-dd$ -	$-nd$	$-ld$	$-d$ -
rajn.-frank	d -, t - (= \bar{d})	$-tt$ -	$-nt$	$-lt$	$-\bar{d}$ -, $-t$ - (= \bar{d})
kel.-frank	t -	$-tt$ -	$-nt$	$-lt$	$-t$ -
alemann	t -	$-tt$ -	$-nt$	$-lt$	$-t$ -
bajor	t -	$-tt$ -	$-nt$	$-lt$	$-t$ -

3. Germán r , g (= $i\dot{a}g$, $\dot{y}h$, $\dot{a}h^{\frac{1}{2}}$, $\dot{k}h^{\frac{1}{2}}$, $\dot{q}h^{\frac{1}{2}}$, $\dot{q}^{\frac{1}{2}}$).

	Szó kezletén	kettőzéshen	nas. + g	liqu. + r	vocal. között
Ösgermán nyelv	r -	$-gg-$	$-ng-$	$-lr$	$-r-$
gót nyelv	g -	—	$-gg$ (= ng)	$-lg$	$-g-$ (= $r^{\frac{1}{2}}$)
ó-izlandi nyelv	g -	$-gg-$	$-ng$	$-lg$ (= lr)	$-g-$ (= r)
nyugati-germán	r -	$-gg-$	$-ng$	$-lr$	$-r-$
angolszász	g (= r)	$-c\dot{r}$ (= gg)	$-nr$ (= ng)	$-lg$ (= lr)	$-g-$ (= r)
ó-szász	g - (= r)	$-gg-$	$-ng$	$-lg$ (= lr)	$-g-$ (= r)
középfrank	g - (= $r^{\frac{1}{2}}$)	$-gg-$	$-ng$	$-lg$ (= lr)	$-g-$ (= r)
rajn.-frank	g - (= $r^{\frac{1}{2}}$)	$-gg-$	$-ng$	$-lg$ (= lr)	$-g-$ (= r)
kel.-frank	g - (= $r^{\frac{1}{2}}$)	$-gg-$	$-ng$	$-lg$ (= $lr^{\frac{1}{2}}$)	$-g-$ (= $r^{\frac{1}{2}}$)
alemann	k , g (= g)	$-ck-$	$-ng$	$-lg$	$-g-$ (= $r^{\frac{1}{2}}$)
bajor	k , g (= g)	$-ck-$	$-ng$	$-lg$	$-g-$, $-k$ (= r , g)

III. Zöngétlen spiransok.

1. Germán p (= idg. t -, $\acute{t}t$ -; th -, $\acute{t}th$ -).

	Szó kezletén	szó közepén	szó végén
Ósgermán nyelv	p -	p -	$-p$ -
gót nyelv	p -	p -	$-p$ -
ó-izlandi nyelv	p -	p -, \acute{d} -	$-p$ -, \acute{d} -
nyugati-germán	p -	p -	$-p$ -
angolszász	p -, \acute{d} -	p -, \acute{d} -	$-p$ -, \acute{d} -
ó-szász	th - (= p)	p -	\acute{d} -
középfrank (IX. század)	th -	th -	$-th$ -
rajn.-frank	dh -	$\acute{d}h$ -	$\acute{d}h$ -
Isidor.	} Ofrid	$-d$ -	$-d$ -
kel.-frank Tat.		$-d$ -	$-d$ -
alemann (IX. század)	d -	\acute{d} -	\acute{d} -
bajor (IX. század)	d -	\acute{d} -	\acute{d} -

2. Germán f (= idg. p -, \acute{p} -; q -, \acute{q} -; ph -, $\acute{p}h$ -) a germán dialektusokban nem mutat lényegesebb változást. (l. f.)

3. Germán γ (idg. h -, \acute{h} -; q -, \acute{q} -; kh -, $\acute{k}h$ -) a dialektusokban nagyobbára hehezetté lett; cons. előtt rendszeren megtartotta spirans-értékét. (l. fent 80. l.)

ÖTÖDIK FEJEZET.

M a g y a r á z a t o k.

Az eddigiekben csak adatokat vettünk szemügyre, azon nyelvbeli tényeket, a melyek együttvéve a lautverschiebung törvényét képezik. Az a kérdés merül fel már most, szorosabban meg lehet-e határozni azt a törvényszerűséget, mely az eddig tárgyalt hangváltozásokban rejlik? Létezik-e köztük bizonyos összefüggés, talán okozati viszony; meg lehet-e állapítani ezen elváltozások sorrendjét ott is, a hol az emlékek cserben hagynak bennünket, és ki lehet-e fürkészni azon szellemi vagy physikai erőket, melyek e tényeket létrehozták?

E kérdésekkel már régóta, a szóban levő hangtörvények felfedezésének idejétől kezdve foglalkoztak. Lehetőleg történeti sorrendet fogunk azért követni a felmerült nézetek tárgyalásában, e nézetek azután önkénytelenül is bizonyos elvek köré fognak csoportosulni.

E kérdéseket már a törvény felállítója, *Grimm Jakab* is érintette a törvényhez írt magyarázataiban, melyeket a maguk helyén röviden ismertettünk. A lautverschiebung processusainak sorrendje nála ez: *a media*, mely a consonantismus alapja, *tenuisszé lesz*, azután *a tenuis aspiratává* és *az aspirata mediává*. Hogy az első folyamat oka a másodiknak és a második okozza a harmadiknak beállását, azt nem fejezi ki határozottan, de hogy lát bennük bizonyos okozati összefüggést, az kitűnik a második pont szavaiból, a hol az elváltozásokat «valódi erősen egymásba nyúló, tagolt szabály»-nak (*wirkliche, fest in einander greifende gegliederte regel*) mondja. De határozottan okozati összefüggést lát a germán és a felnémet lautverschiebung beállása között, az utóbbi szűkségképi következménye volt az elsőnek: «Mihelyt a nyelv megtette az első lépést, elhagyta első organikus hangfokát és a második fokra lépett, nem kerülhette el, hogy ne tegyen még egy lépést s ne lépjen a harmadik fokra... A többi rokon nyelvek közül csak a német [=germán] tette meg az első lépést és a németnek megint csak egy része a másodikat.» (6. p.) Az egyes processusok lefolyá-

sát egészen képiesen fejezi ki, a mediában van *a természetes erő*, ez tenuisszé *vékonyúl* s ez aztán aspiratává *sűrűsödik*, ebből ismét *lecseppeg* a media (5. p.). Magát a lautverschiebungot bizonyos barbárságnak tekinti ugyan, motivumát azonban a németek előrehaladásában és szabadságösztönében látja. (7. p.)

Grimm e megjegyzései természetesen nem tekinthetők a problema valódi magyarázatának, a nyelvi jelenségeket első sorban magából a nyelvből kell megérteni. Már nagyobb mértékben látjuk ez elv alkalmazását Curtiusnál, a kinek fejtegetései sokáig kiinduló pontját képezték a szóban levő hangmozdítások minden magyarázatának.

Curtius szerint (KZ. II, 337.) a lautverschiebung a media aspirata elváltozásával vette kezdetét; ezt abból a körülményből következtette, hogy az iráni, a lituszláv és a kelta nyelvek a germánnal egyezőleg tüntetik fel ezt a hangváltozást. Miután a *bh dh gh* hangok átmentek volt *b d g*-be, a *b d g* is elváltozott *p t k*-vá. Ez a változás megmagyarázódik abból az összefüggésből, mely egy nyelv összes hangjai között létezik és a mely ezen hangok kölcsönös *compensatiójában* nyilatkozik. A *dh*-ből keletkezett *d* a régi *d-t* kiszorította helyéből, úgy, hogy ez *t*-vé lett s így ez az új *t* is arra kényszerítette a régi *t*-t, hogy *th*-vé legyen.

Curtius e magyarázatában két elv jut kifejezésre: 1. minél több rokon nyelv tünteti fel ugyanazt a hangváltozást, annál régibb időben ment az végbe; 2. a nyelv hangjai kölcsönös *compensatio* viszonyában állanak.

E második elvre később még visszatérünk, előbb még az elsőnek Grassmann által történt következetesebb alkalmazásáról kell szólnunk.

Ugyanis, ha ez az általános elv helyes, akkor természetesen áll az a lautverschiebungnak nem csupán első tényeire, hanem a másodikra és harmadikra is. Ezen felfogásból indult ki Grassmann (KZ. XII, 110.) és így a következő eredményre jutott:

1. az aspiratiónak mediává változása volt az első folyamat, mert az a többi rokon nyelvben leggyakrabban fordul elő:

2. a tenuisnak spiranssá változása volt a második, mert ez aránylag szintén gyakran (bár ritkábban mint az első) figyelhető meg a rokon nyelvekben;

3. a mediának tenuisszá változása volt az utolsó, ehhez hasonlót, néhány kivételes eseten kívül, nem találunk többet az

idg. nyelvterületen; «ez a változás» — úgymond Grassmann — «nyilván arra szolgált, hogy a hangoknak az első két változás által megzavart egyensúlyát ismét helyreállítsa».

Nézzük mindenek előtt, vajjon Curtius első elve ekkép kifejtve és alkalmazva megállja-e helyét? Scherer (*Zeitschr. f. die österr. Gymnasien* XXI, 643. s k. l.) hevesen kikelt ellene. Helytelennek tartja azt a következtetést, hogy azon változásnak, a mely több rokon nyelvben beállott, előbb kellett történnie, mint annak, a mely kevesebb nyelvben tűnik fel. Ily prioritást csak úgy lehet elfogadni, ha kimutatható, hogy az illető hangváltozás sajátja volt már az idg. alapnyelvnek, — pedig hogy a *lautverschiebung* jelenségei nem nyulnak vissza az idg. őskorba, ezt világosan mutatja a szanszkrit, a görög és részben a latin nyelv. Scherer ezután példákon mutatja ki, hogy gyakran több idg. nyelv ugyanazt a hangváltozást vitte véghez, a nélkül, hogy ezt azért nagyon réginek vagy éppen az idg. őskorban beállottnak volna szabad hinnünk.

Nézetünk szerint Curtiusnak és követőinek szóban levő elvét bizonyos értelemben mégis el lehet fogadni. De nem szabad azt a priori általános elvként felállítani, hanem minden egyes esetet, melynél alkalmazásba jöhet, előbb szigorúan meg kell vizsgálni. Ha a tények azt mutatják, hogy valamely változás, pl. a germ. *z*-nek *r*-ré változása, a melyet Scherer is említ, történeti időben folyt le, akkor természetesen nem szabad azt kapcsolatba hozni rokon nyelvek hasonló hangváltozásaival. De ha az ilyen változások kétségtelenül távolfekvő történet-előtti időben mentek végbe és ha rokon nyelvekben is mutatkoznak, nem lehet a priori kizárni azt a lehetőséget sem, hogy az illető nyelvek együttesen hajtották őket végre és ez esetben korántsem szükséges, hogy azok valamennyi rokon nyelvben meg legyenek találhatók és egyenesen ősnyelvi vonásnak legyenek mondhatók. Ugyanis, és erre később még visszatérünk, nem lehetünk el a nélkül, hogy már az idg. ősnyelvre nézve bizonyos *nyelvjárási különbségeket* ne tételezzünk fel, ezek mindenütt képződnek, a hol nyelv valóban él és fejlődik és ezek csirái a később külön váló leány-nyelveknek. Erre mutat pl. a *velaris* és *palatalis* hangoknak néhány idg. nyelvben egyező fejlődése, oly nyelvekben, a melyekről nem tehetjük fel, hogy azok a többi rokon nyelvekkel szemben valamikor külön egységet képeztek. Éppen nem lehetetlen, hogy az idg. nyelvek, helyesebben nyelvjárások közül többen dialektikus vonásképen (a melynek

természetesen nem kellett az egész nyelvterületre kiterjednie) keresztülvittek valamely hangváltozást, a miből azonban nem következik, hogy egyéb változásokra nézve is mindig egyformán kellett eljárniok.

Ily értelemben tehát el lehetne fogadni Curtius elvét és sorrendjét is. Ez utóbbi azonban azért is talált ellenmondásra, mert nem magyarázta meg azt, hogy az aspiratából keletkezett új hang (melyet akkor mediának tartottak) miért nem esett össze a régi mediával és miért nem változott ez utóbbival együtt tovább tenuisszá. Ez az ok indított később másokat arra, hogy a lautverschiebung sorrendjében az aspirata elváltozását a mediáé után helyezték.

A magyarázat második momentuma, a mint láttuk, az, a mit Curtius a *hangok compensatiójának* nevez és a mihez hasonló az, a mit Grassmann a *hangok egyensúlyának* mond. Ugyanezt nevezi Steinthal a *hangok sympathiájának* (*Zeitschr. f. Völkerpsychol.* III, 254.), Scherer szerint (*Zeitschr. f. d. öst. Gymn.* XXI, 643.) helyesebben a *hangok antipathiájának* lehetne nevezni, mert az egyik hang megfutamodik a másik elől. Ez a compensatio vagy egyensúly nem mutatható ki a nyelvtörténetben. Számtalan esetet találunk (többeket a lautverschiebung tényeinél is, a melyekre nézve pedig, a nevezett tudósok szerint, első sorban kelle állania ennek az elvnek), midőn egy hang az idő folyamában hasonló lesz egy másikhoz, s midőn még sem áll be semminemű differenciálás, hanem a két hang teljesen egyenlővé válva, azontúl egyenlőképp fejlődik. Azt megengedhetjük, hogy a régibb hang gyakran ugyanazon hangtani momentum következtében, a mely egy másik hangot hozzá hasonlóvá tett, szintén elváltozott; de a hangok magok nem lehetnek egymásra befolyással.

Egy a Curtius első elvéhez hasonló elvet állított fel Lottner (KZ. XI, 204.), midőn a lautverschiebung kivételeiről írt cikke végén azt mondja, hogy a Curtius sorrendje új támaszt nyer azon megfigyelés által, hogy az aspirata elváltozása a legszabályosabb, kevésbé szabályos a mediáé, legkevesebbé a tenuisé (durch die bemerkung, dass die aspirata am regelrechtesten verschoben sei, weniger die media, am wenigsten die tenuis, erhält die annahme von Curtius neue unterstützung). Nem is tekintve, vajjon valóban kivételeknek mondhatók-e azon esetek, a melyeket Lottner itt szem előtt tart (legnagyobb részük a Verner-féle törvény által

nyert elintézést), az elv magában véve sem mondható helyesnek. Itt egészen hozzájuk csatlakozunk Scherer szavaihoz: «Mittels welches hilfssatzes will man wahrscheinlich machen, dass der übergang, der die wenigeren ausnahmen bietet, relativ der frühere sein müsse? Ist die sprache etwa am anfangе besser eingeübt als später? kommt es ihr zu gute, dass sie den ersten akt der verschiebung mit anderen sprachen teilt? nachher aber, auf sich allein angewiesen, trifft sie die sache nicht mehr so gut? Ist die germanische sprache wie ein ungeschickter chorist, der unter seinen genossen ganz gut singt, aber wenn er plötzlich vortreten und zwei takte solo singen soll, zu stottern und zu detonieren beginnt?» (*Zeitschr. f. d. öst. Gymn.* XXI, 648.)

Az eddig említett nyelvtudósok tehát magában a hangok rendszerében láttak bizonyos összefüggést, mely abban nyilatkozik, hogy egy hangnak elváltozása önkénytelenül a többieknek is módosulását vonja maga után. Látszólag máskép tekinti a dolgot, de lényegileg az eddigiekhez hasonló felfogást árul el *Müller Miksa*, a ki nem szól a hangokról, hanem a beszélő germánokról, de ezek azután önkényesen ép oly eredményt hoznak létre, mint *Curtius*-nál az egymást compensáló hangok önkénytelenül. E magyarázatnak a prioristicus kiinduló pontja az, hogy a beszélők az eredetileg különböző hangokat a jövőben is külön kívánták tartani. «Nem akarták és nem engedhették,» — úgymond *Müller Miksa*, — «hogy a gót lágy hangok *g, d, b*, melyek a szanszkrit *gh, dh, bh*-nak feleltek meg, összefolyjanak a lágy hangoknak másik sorával, melyet a hinduk, a görögök s egyéb árja [= indogermán] nemzetek külön tartottak a *gh, dh, bh*-tól és *g, d, b*-nek ejtettek. Érezték a gótok és a fölnémetek, épúgy mint a hinduk és görögök, hogy ez a két sor külön való; és míg a szláv és a kelta népek engedték a hehezetes *gh, dh, bh* hangokat a valóságos *g, d, b* mediákkal egybefolyjni s a bajon, a mennyire lehetett segíteni: a gótok külön kívánták tartani, a mit kellett külön tartani, és a második sort, a *g, d, b* hangokat nemzeti kiejtésükben *k, t, p*-ben állapították meg... De akkor meg ugyanaz a baj beállott újra, mert ép oly szükséges volt fönntartani a külső különbséget az *ö k, t, p* hangjaik közt s azon harmadik sor közt, melyet a szanszkritban és görögben mindig *k, t, p* képezett. Itt a gótok kénytelenek voltak az egyetlen megmaradt eszközhöz folyamodni; s hogy megkülönböztessék a harmadik sort mind *g, d, b*-től, mind a *k, t, p*-től, melye-

ket már felhasználtak, a megfelelő kemény hehezeteket kellett alkalmazniok: a *h*, *th* és *f* hangokat. (Újabb fölv. a nyelvtudományról, ford. Simonyi Zsigmond, 233. 234. l.) Hogy a nyelv fejlődésében az egyenlőkké vált hangoknak még önkénytelen külön tartásáról sem lehet szó, arról már szoltunk (a lautverschiebung tényei közül e felfogásnak legvilágosabban mond ellent az, hogy az idg. media aspiraták és azon ideg. tenuisok, melyek a Verner-féle törvény hatásának voltak alávetve, későbbi fejlődésükben teljesen egybefolytak, pedig ezek eredetileg ugyancsak különböző hangok voltak), de teljesen lehetetlen az öntudatos megkülönböztetés, a melyet Müller Miksa tételez fel; ez homlokegyenest ellenkezik a nyelv életében mutatkozó természetes fejlődéssel.

Különben az eddig említett magyarázatok mind csak azon esetben lehetők, ha a lautverschiebung törvényét azon nagyon egyszerűsített és általánosított alakban fejezzük ki, hogy az *aspirata* mediává lesz, a *media* tenuisszá és a *tenuis* aspiratává. Ha szigorúbban s a mai kutatások világánál vizsgáljuk meg a tényeket, akkor azt fogjuk találni, hogy e formulázás csak bizonyos lényeges momentumok mellőzésével lehetséges. Az *aspirata* ugyanis nem válik mediává, hanem zöngés spiránszá, a *media* igenis tenuisszá lesz, de a *tenuis* megint nem lesz aspiratává, hanem zöngétlen spiránszá. Ezek az új hangok tehát annyira különböztek a még meglevő régiektől, hogy se nem vonzhatták ezeket, sem ki nem szoríthatták őket helyükből. Hogy pedig a felnémet lautverschiebungra nézve egyébként sem alkalmazható Curtius és követőinek magyarázata, arra már Scherer figyelmeztetett, — ennél a hangmozdításnál egyáltalában nem is képzelhető a hangoknak ez a kölcsönös befolyásolása. «Tegyük fel például» — úgymond Scherer — «hogy a felnémet hangmozdítás a *spirans*nak mediává változásával [*p* > *d*] vette kezdetét. Akkor a labialis és gutturalis sorban egyáltalában nem mehetett volna végbe semmiféle változás, ezen két sor spiransai (*h* és *f*) t. i. nem is változtak el, ennek következtében nem lett volna ok arra, hogy a *b* és *g* hangok elváltozzanak s így arra sem, hogy a *p* és *k* elmozduljanak helyükből. Ha a *media* > *tenuis*-változás lett volna az első, akkor pl. az Isidorus-fordítás dialektusában nem állhatott volna be a hangmozdítás, mert itt épen csak egy pár szóközépi *d* vált *t*-vé és ezen elenyésző számú változások nem okozhatták volna az összes *t*-k továbbfejlődését. Ha meg a *tenuis* > *spirans*, illetőleg

a *tenuis* > *affricata*-féle elváltozás volt az első, akkor nem látjuk be, mikép okozhatta a *t*-nek *z*-vé változása a *dh* > *d*-féle elváltozást. A processusok egyike sem volt tehát képes a másik kettőt előidézni és így csak az a lehetőség marad hátra, hogy a három processus egymástól függetlenül ment végbe.» (*Zur Gesch. d. deutsch. Sprache*² 144, 145. l.)

Scherer tehát erőlesen kikel mindazon magyarázatok ellen, melyek a lautverschiebung egyes aktusait bizonyos összefüggésben levőknek fogják fel. Különös, hogy később ő is a problema egy oly magyarázatát kockáztatta, a mely különbözik ugyan az eddigiektől, de a mely lényegileg ismét csak az okozati összefüggés feltételezésén alapszik s azért helyén lesz, ha mindjárt itt említjük meg ezt a magyarázatot is (Scherer nézeteiről későbbben még bővebben szólnunk). Már egy 1870-ben írt cikkében, melyet már többször idéztünk (*Zeitschr. f. d. öst. Gymn.* XXI, 643.), veti fel e kérdést: «Weil ein tönendes *s* zu *r* wurde, so hätte nun das tonlose *s* gleichsam freien raum um sich auszudehnen und konnte seinerseits tönend werden. Ob diese möglichkeit auch veranlassung war? Ich will es weder bejahen noch verneinen. Aber erwägen muss man es auch für die lautverschiebung (was ich früher noch nicht gethan). Zu meiner ansicht von dem verlaufe desselben würde es sehr wohl stimmen. Das *t* wird *th*, folglich bekommt *d* raum sich auszubreiten nach der seite von *t* hin und nun wird für *dh* die bahn frei nach *d*». És hasonlóan nyilatkozik *Zur Geschichte der deutschen Sprache* című művének második kiadásában (161. l.): «Ich habe schon darauf hingewiesen, dass wir den zweiten und dritten akt gewissermassen als occupation unbesetzter gebiete ansehen können. Die neuen laute fanden freie bahn, dies war vielleicht ein reiz zur bewegung». (V. ö. még id. h. 153. l.)

E hypothesis — a melyet különben maga Scherer is később említendő magyarázata mellett alárendelt fontosságúnak látszik tekinteni — talán még valamivel tarthatlanabb és valószínűtlenebb, mint a Curtiuséi és követőié, a mely ellen Scherer oly sikeres támadásokat intézett. Annak következtében, hogy a *t* *th*-vé lett, igaz, egy ideig nem képeztek hangot a *t* articulációjának helyén, de nem is maradt annak semmi nyoma, hogy ezen a helyen a beszélő vagy annak valamely elődje ejtett még hangot. Okkupátlan pont pedig annyi van a hangszervek területén, hogy ha a nyelv mindezeket el akarná foglalni új hangokkal, akkor

nem húsz vagy harmincz, hanem száz meg száz ily új hangnak kellene előállania. Az az érzet tehát, hogy egy régebben ejtett hang articulatiójának helye megüresedett, nem lehetett indító ok arra, hogy a beszélő egy más hangját is kiküszöbölje és a helyett azon a helyen ejtsen új hangot, — nem lehetett ok azért, mert ily érzet egyáltalában nem létezik és nem is létezhetik.

Azt hiszszük, eléggé kitűnik az eddigiekből, hogy a lautverschiebung egyes processussai nem állottak egymással belső, okozati összefüggésben, hanem *egymástól függetlenül mentek végbe*.

Az a kérdés merül fel már most, vajjon ezek az egymástól független elváltozások *egyszerre* vagy *bizonyos egymásutánban* folytak-e le?

Az a feltevés, hogy mind a három aktus *egyszerre* ment végbe, nagyon kevésbé valószínű. Különben is, ha a lefolyás mikéntjére nézve kétség foroghat fenn, az csak a germán hangmozdítást illetőleg lehetséges, a felnémetre nézve, mint láttuk, az emlékek alapján kimutatható, hogy a különféle hangváltozások nem állottak be egyszerre. Nem képzelhetők el a germán lautverschiebungra nézve sem, hogy itt ugyanazon időben lett a *bh* *b*-vé, mikor a régi *b* *p*-vé és a *p* *f*-fé. Hisz a hangváltozások nem mennek végbe egy csapásra, hanem hosszas és lassú fejlődés eredményei (l. Paul, *Principien der Sprachgeschichte*² 46. s k. l.) s így aztán a dolog természetében rejlik, hogy mindazok a hangok, a melyek az articulatio módjára és az articulatio helyére nézve különböznek egymástól, nem fejlődnek egymással párhuzamosan és egyenlő gyorsasággal. Még ugyanaz a hang se változik el egyszerre és egyformán minden helyzetben, a melyben előfordul, a mint ezt ugyancsak a felnémet hangmozdítás világosan mutatja.

A lautverschiebung egyes aktusainak lefolyását tehát úgy fogjuk fel, hogy azok egymástól függetlenül, de mégis *bizonyos sorrendben* mentek végbe.

Míg régebben azok, a kik e kérdésekkel foglalkoztak, első sorban a germán hangmozdítást tartották szem előtt és az arra nézve megállapított sorrendet egyszerűen átvitték a felnémet hangmozdításra is, addig *Scherer* megfordítva járt el. Ő is azt vallotta, hogy a germán és a német hangmozdítás lényegükben azonos processusok, ő is azt hitte, hogy az egyik világot vethet a másikra (*methode der wechselseitigen erhellung, Zur Gesch. d. d. Spr.*² 121.), de minthogy a német hangmozdítás egészében és részeiben sok-

kal világosabban fekszik előttünk, mint a germán, helyesebbnek tartotta, ha az előbbinek tényeiből visszafelé következtet az utóbbinak lefolyására.

Az elv, melyből Scherer sorrendje megállapításánál kiindult, az volt, hogy azt az elváltozást, a mely nagyobb területre terjedt ki, a nyelvérzéknek erősebb impulzusa okozta s ennek azért előbb is be kellett állania, mint a többinek. E mellett azonban tekintettel volt arra is, hogy esetleges egybeesések lehetőségét kikerülje (l. *Zeitschr. f. d. öst. Gymn.* 1870. 650. l.). A felnémet terület legnagyobb részére a *tenuis* elváltozása terjedt, ez volt tehát Scherer szerint a fn. *lautverschiebung* első processusa, ezt követte a *mediáé* és ezt végül a *spiransnak* elváltozása.

Ezeket az eredményeket azután átvitte a germán hangmozdításra is, itt is első volt a *tenuis* elváltozása, ezt követte a *mediáé* és ezt az *aspiratáé*. Egybeesések ily módon nem voltak lehetségesek: a *tenuis* zöngétlen *spiranssá* lett, tehát oly hanggá, a mely azelőtt ismeretlen volt; a *media tenuis*szá, a régi *tenuis* akkor már nem létezett, az *aspirata mediává*, a *media* is az előző *processus* által ki volt már küszöbölve. Az egyes aktusok képe tehát ez volt:

1.	$p > f$	$t > p$	$k > \chi$
2.	$b > p$	$d > t$	$g > k$
3.	$bh > b$	$dh > d$	$gh > g$

Scherer ezen egyes aktusokban a consonansok képzésének könnyítését látta. Az első változásnál ($p > f$), úgymond, megtakarítjuk a szájüreg elzárását, a mi főleg vocalisok szomszédságában nagy nyereség. A *media* elváltozásával ($b > p$) megtakarítjuk a zöngét, a *media affricatáéval* (Scherer, mint említettük, az idg. hangok harmadik sorát affricatáknak tartotta) megtakarítjuk a *spiranshangot* ($bw > b$).

Mindezek a változások, úgymond Scherer, a mássalhangzórendszer bizonyos elhanyagolásáról tanuskodnak. Ez csak azon alapúlhat, hogy a figyelem a vocalisokra volt irányozva, mintegy erősebben ki volt fejlődve a zenei érzék és így a vocalisok előtérben állottak. Ismeretes az ófn. nyelvnek lágy-sága, dallamossága a vocalismus tekintetében, s ebből következtethetünk a germán *lautverschiebung* előtti hangállapotr is, ott is a vocalisok kedvelése a consonansoknak háttérbe szorulását idézhette elő. (*Zur Gesch. d. d. Spr.*² 172. l.)

Nem tagadhatni, hogy Scherernek röviden vázolt elmélete tetszetős és hogy szellemesen van kigondolva, de ezen állítások közül csak nagyon keveset lehet bizonyosság erejére emelni.

A mi mindenekelőtt a «kölesönös megvilágítás módszerét» illeti, semmi sem jogosít fel arra, hogy két nyelvtörténeti processt, a melyek némely pontban egyeznek, de sőt a melyek lényegükre nézve is egyezni látszanak, a többire nézve is egyezőeknek tartsunk. Nem lehet továbbá vezérelvként elfogadni azt az elméletet sem, hogy a mely változás nagyobb területre terjedt el, annak előbb kellett végbemennie. A germ. *p*-nek *d*-vé változása áthatotta a felnémet és alnémet dialektusokat egyaránt, a *t*-nek *z*-vé változása csak felnémet területen terjedt el, és mégis, az emlékek tanúsága szerint, az előbbi jóval később folyt le, mint az utóbbi. Paul szerint «nem lehet ugyan tagadni, hogy általában véve valamely nyelvi sajátásnak nagyobb területen való elterjedése valószínűvé teszi magasabb korát is, de ezzel még korántsem nyerünk biztos támaszt. Azon eseteken kívül is, a melyekben positive ki lehet mutatni a hangváltozásnak későbbi beállását, lesz még számos oly eset, a hol egy továbbra terjedt változás fiatalabb, mint az, mely szűkebb térre szorítkozott». (*Principien*² 41. l.)

Ha Scherer a fn. hangmozdítás chronológiájának megállapításánál hangjában mégis helyes eredményekre jutott, ez azon alapszik, hogy ő nevezett általános elvét csak az első aktus meghatározásánál tartotta szem előtt, a többinél tekintettel volt az emlékek tanúságára is (l. id. h. 146. l.).

A mi a kényelmesség elvét illeti, a melyet Scherer a posteriori alkalmaz elméletének támogatására, ez sem lehet irányadó valamely hangváltozás megítélésénél. Már sokszor kiemelték, hogy a nyelvbeli kényelmesség nagyon relativ dolog, általános phonetikai határozatokat e tekintetben nem lehet hozni. Másrészt sok függ attól is, mily környezetben áll az illető hang; Scherernek igaza lehet abban, hogy a zöngétlen hang ejtése általában véve kényelmesebb, mint a zöngésé, de pl. zöngés elemek között bizonyosan kényelmesebb az utóbbi, mint az előbbi.

Épen a kényelmesség elvének egyoldalú szem előtt tartása ragadta túlzásokra *Kräutert* (*Zur Lautverschiebung*. Strassburg 1877.). Ő is azt a nézetet vallja, hogy a hangváltozásokat a beszélő szervezetnek kényelmességre törekvése idézi elő (25. l.) és a hangmozdítások chronológiáját is ezen elv szem előtt tartásával álla-

pítja meg. A tenuisoknak elváltozása Kräuter szerint nem lehetett a lautverschiebung első ténye, még pedig azért nem, mivel a tenuisok a «hangtheoria» tételei szerint nehezen válnak spiransokká. Ő szerinte az aspiraták elváltozása volt az első aktus, mert ezek voltak a legkényelmetlenebb hangok, azután a *b*, *d*, *g* hangok követték «kényelmességi hajlamukat» és tenuisokká lettek. Most különbséget kellett tenni a régi és az új tenuisok között, azért a régieket aspiratióban és affricatióban részesítették. Hogy az aspiraták elváltozásuk után nem folytak össze a régi mediákkal (Kräuter, a mint láttuk, nem fogadja el Paul nézetét, hogy az aspiraták mindenekelőtt zöngés spiransokká lettek), annak oka szerinte az volt, hogy az új mediák, a melyek két hangnak ($b + h$) assimilatiójából állottak elő, hosszú hangok voltak, a régi mediák ellenben rövidek. Kräuter szerint tehát az idg. *bh*, *dh*, *gh*-ből a germánban először *b'*, *d'*, *g'* (=körülbelül *bb*, *dd*, *gg*) lett, ezután a régi *b*, *d*, *g*-ből *p*, *t*, *k*; azután ama hosszú mediák egyszerűsítették *b*, *d*, *g*-vé. Az idg. tenuisok eleitől fogva hosszú hangok voltak (*p'*, *t'*, *k'*), azért ezek sem folytak össze a mediákból keletkezett rövid tenuisokkal. A felnémet hangmozdítás a mediáknak tenuisokká [zöngétlen lenisekké] változásával kezdődött, erre következett a tenuisoknak s végül a *p*-nek elváltozása (id. h. 68. 106. l.).

Ha már most azt tekintjük, hogy mit felelhetünk a tudomány mai álláspontján a szóban levő kérdésekre, akkor mindenekelőtt tartózkodnunk kell oly egyoldalú elvek alkalmazásától, a melyek világot vethetnek az egyik vagy másik processusra, de a melyeket e processusok összességének magyarázatánál csak bizonyos erőszakkal lehet keresztülvinni. A főelvnek inkább annak kell lennie, hogy ne egyszerűsítsük és ne általánosítsuk önkényesen azokat a tényeket, a melyek valósággal nagyon complicáltak. Azt hisszük, hogy épen a lautverschiebung egyes aktusainál nagyon sok tényező, sok mindenféle hangtani feltétel működött közre, a míg az előttünk fekvő hangállapot véglegesen létrejött. Sokkal inkább fogunk tehát megbízható eredményre jutni, ha a tényeket a menyire lehet szétbontjuk, nem ha minél inkább csoportosítjuk és általánosítjuk őket. Nem szabad főfeladatunknak tekintenünk, hogy lehetőleg sokényt lehetőleg kevés rovatba szorítsunk; a fődolog

az, hogy az *egyes tényeket* helyesen fogjuk fel és helyesen magyarázzuk. Figyelemmel kell kísérnünk a hangoknak úgy szólván individuális fejlődését; hisz nemcsak egész hangcsoportok és hangsorok fejlődhetnek különbözőképen, hanem az egyes hangok is azon helyzet szerint, a melyet a szó (esetleg a mondat) egészében elfoglalnak; szókezdő hang másképp fejlődhetik, mint szóközépi vagy szóvégi; láttuk, hogy nasalis után álló consonans másképp változhatik el, mint liquida után álló stb.

Vegyük szemügyre mindenek előtt a germán hangmozdítás áramlatainak sorrendjét. Mi volt ezen hangmozdítás első aktusa?

I. Curtius és követői, mint láttuk, a *media aspirata* elváltozását tartották ezen első aktusnak. Scherer óta ez a nézet csaknem egészen el volt ejtve; mindenki úgy gondolkozott: ha az aspiratának mediává változása megelőzte a régi mediának tenuisszá változását, ugyan miért nem fejlődött tovább az az új *media* evvel a régivel, miért nem lett az is tenuisszá? Ép azért az idg. *media* és a *tenuis* elváltozását az *aspirata* elváltozása elé helyezték. Miután azonban Paul többször említett cikkében (*Beitr.* I, 147. s k. l.) kimutatta, hogy az idg. aspiraták a germánban nem mediákká, hanem mindenekelőtt zöngés spiransokká változtak, ismét lehetséges volt a Curtius-féle nézethez visszatérni. És Paul cikke végén (198. l.) csakugyan fontolóra veszi azt a lehetőséget. Ha, úgymond, helyes felfogása ez az idg. aspiraták fejlődésének akkor a Scherer sorrendje ismét kétesse válhat. Az aspiratának tenuisszá változása végbemehetett a másik két változás beállta előtt, közöttük és utánuk, a nélkül, hogy keverődésnek kellett volna történnie. Nem lehetetlen tehát, úgymond Paul, hogy a *lautverschiebung* mégis az aspiraták elváltozásával vette kezdetét, s így aztán összefüggést lehetne feltételezni egyéb idg. nyelvek hasonló irányú fejlődésével. Ez esetben természetesen ezen rokon nyelvekben is ugyanannak kellett lennie a fejlődés menetének, mint a germán ősnyelvben, hogy t. i. az *aspirata* először zöngés spiranssá lett s csak azután változott mediává. A zendben a szó elején mediák, a szó közepén spiransok állanak a régi aspiraták megfelelőiképen, e nyelvben azonban a régi mediák is, ha a szó közepén állottak, spiransokká váltak. Ugyanez az eset forog fenn az ó-ír nyelvben. A szlávban és litvánban mindenütt mediát találunk, hogy azonban ezekben a nyelvekben is valamikor spirans volt a régi *aspirata* megfelelője, azt Paul abból következteti, hogy

a régi *-bhi* utórag *-m* kezdetű alakban jelenik meg, ép úgy, mint a germánban. Ezen átmenetnek Paul szerint spirans hang közvetítésével kellett beállania.

Paul ezen fejtegetései, a mennyiben a zend, kelta és litván-szláv nyelvek mediájára, illetőleg spiransára vonatkoznak, nem bizonyító erejűek. Épen mivel az első két nyelvben az eredeti media is spiranssá lett, nagyon valószínű, hogy az aspirata is először a media fokán ment keresztül. E nyelvekre nézve ma valóban ez az elfogadott nézet (Brugmann *Grundriss* 481, 524. §§.). A szláv és litván nyelveket illetőleg maga Paul is elismeri, hogy a spiranticus ejtés egyáltalában ki nem mutatható bennök és csak a *bh*-nak *m*-mé válásából következtet az ejtésnek valamikor megvoltára. Újabban azonban, a litván-szláv *m*-es suffixomot nem tartják azonosnak a régi *bhi*-vel, hanem az idegen ősnyelvnek két hasonló (instrumentalis-féle) értékű suffixomot tulajdonítanak, a melyek egyike *m*-mel, másika *bh*-val kezdődött; a szláv-litván és a germán nyelvek az *m*-féle ragot tartották meg és a *bh*-val kezdődött nagyobbára elejtették, míg a többi rokon nyelv megfordítva járt el (ámbar ezekben is megvannak az *m*-suffixumnak nyomai, v. ö. ói. *sana* : *sanēmi* és *sanēbhis*). L. ezekre nézve Sievers *Beitr.* IV, 391. és Brugmann, *Internation. Zeitschr. f. allg. Sprachwissenschaft* I, 241. l.

Semmivel sem lehet tehát bebizonyítani, de még csak valószínűvé sem tenni azt, hogy az idg. media aspirata elváltozását a germán nyelv a zend, kelta és litván-szláv nyelvekkel közösen hajtotta volna végre, a mint azt Paul után újabban Kluge (*Beitr.* IX, 174. l.) is feltételezte. E változásnak ennél fogva nem kellett szükségképen elsőnek lennie, és ha egy másik elváltozásról több valószínűséggel ki lehet mutatni, hogy azt több idg. nyelv egyezően tünteti fel, és hogy e nyelvekben a legrégebb hangtörvények egyikeként kell lennie, akkor semmi sem áll útjában annak, hogy ezt a hangváltozást ne tegyük elébe az aspirata elváltozásának.

Azt hiszszük, valóban inkább számot tarthat az elsőség jogára az a processus, melyet Brugmann nyomán a tenuisok első elváltozásaként fejtegettünk, t. i. a *p* és *k* hangoknak, ha *t* és *s* előtt állottak, *f*-fé, illetőleg *ç*-vá változása. Már Brugmannál is találunk arra utalást, hogy ezt a változást a germán nyelven kívül az irani, a samnit-umbriai és a kelta nyelvek is feltüntetik. Az irániban e hangok (kivéve ha *s* után állottak) egyáltalában minden

consonans előtt mint *f* és *χ* jelennek meg (óí. *yuktá*:- av. *yuxta*-, Brugmann 473. §. 1. 3.); a *szamnit-umbr.* nyelvjárásokban a *kt χt*, a *pt ft* alakban tűnik fel (l. *recte*:- umbr. *rehte*; l. *scriptae*:- oszk. *scriptas*, Brugmann 502. §.). Az idg. *pt*-nek a kelta ősnyelvben is *ft* felelt meg (ez az ó-írben mint *χt* jelenik meg; l. *neptis*:- ó-ír *necht* B. 339. §.), ugyanott az idg. *kt* helyett *χt*-t találunk (l. *rectus*:- ó-ír *recht* törvény, B. 517. §.).

Ez a combinatoricus változás tehát, a melyet e nyelvek egymással egyezőleg mutatnak fel, mintegy folytatása volna az idg. *media* + *tenuis*-nak *tenuis* + *tenuis*-szá való elváltozásának (**jug-to* -> **juq-to*-) és másrészt a *tt* > *tʰt*-féle változásnak, a melyeket fent mint már az idg. ősnyelv korában végbementeket ismertettünk. Ha már most felteszszük, hogy a germán, iráni, umbr.-szamnit és kelta nyelvek közösen hajtották végre e változást, akkor vagy azt kell hinnünk, hogy ezek a nyelvek az idg. egységből való kiválásuk után egy ideig még egy kisebb egységet képeztek, vagy pedig még az ősnyelv korába kell visszahelyeznünk ezt a hangváltozást is. Az első feltevést, e négy nyelvnek szorosabb egymáshoztartozását semmi egyéb bizonyítékkal nem lehet támogatni és így csak a második jöhet szóba. De ha az idg. őskorban ment végbe ez a változás, nem kell-e azt várnunk, hogy a többi rokon nyelv is feltűnteti vagy legalább történetelőtti időben feltűntette ezt a hangváltozást? Ez nem szükségképi követelmény. Leskien fejtegetései után (*Die Declination im Slav.-lit. u. Germ.* 1876. XI. l.) fel kell tennünk, hogy az idg. nyelvterület a később különvált népek együttélésének utolsó idejében, már nyelvjárásokra kezdett oszladozni, ezekből hajtottak ki a később kifejlődött nyelvágak. Ezen ősnyelvi dialektusokra nézve érvényesnek kellett aztán lennie annak is, a mit Paul (*Principien*³ 40. l.) az újabb dialektusokról mond: «Jede sprachliche veränderung und mithin auch die entstehung jeder dialectischen eigentümlichkeit hat ihre besondere geschichte. Die grenze, bis zu welcher sich die eine erstreckt, ist nicht massgebend für die grenze der andern... Ziehen wir daher in einem zusammenhängenden sprachgebiete die grenzen für alle vorkommenden dialectischen eigentümlichkeiten, so erhalten wir ein sehr compliciertes system mannigfach sich kreuzender linien». Tehát pl. a velaris hangoknak labializálása (*q*: *qu* stb.) oly jelenség volt, mely az ideg. ősnyelv négy dialectusára (gör., ital., kelta és germ.) terjedt, egy másik nyelvi jelenség, mint pl. épen a szó-

ben levő eset ismét más határok közt terjedhetett el. Valószínűnek tartjuk tehát, a minek lehetőségét Brugmann is megengedi (*Grundriss* 542. §. 2.), hogy a lautverschiebung a *t* és *s* előtt álló *p*-nek és *k*-nak elváltozásával vette kezdetét, még pedig úgy, hogy ez a hangváltozás még az idg. őskorba nyúlik vissza, nem ugyan mint köznyelvi, hanem mint dialektikus vonás.*)

II. Erre a hangváltozásra következhetett azután mint a lautverschiebung második ténye az aspiratáknak (még pedig úgy a media-, mint a tenuis-aspiratáknak) elváltozása a megfelelő (zöngés vagy zöngétlen spiransokká: $bh > b$, $dh > d$, $gh > g$, $qh > q(u)$; $ph > f$, $th > p$, $kh > x$, $gh > x(u)$). Ezt a hangváltozást a germán ősnyelv a rokon nyelvektől való teljes elválása után vitte véghez.

Az erre következő változásokat abban az egymásutánban soroljuk fel, mint a hogy legújabbán Kluge (*Beitr.* IX, 173. s k. l.) s ő utána Brugmann (*Grundriss* 541. §.) adják őket elő.

III. Az aspiraták elváltozását követte valószínűleg a még megmaradt, tehát a vocalisok előtt álló (szótagkezdő?) tenuisoknak zöngétlen spiranssá válása, — kivéve az *sp*, *st*, *sk*, *xt* és *ft* csoportokat, — akkor lett tehát idg. **pätér*-ből **fapér*, **bhrätör*, **brätör*-ből **brápör* (a vocalisok változásait itt figyelmen kívül hagyjuk) stb. Az ekképen előállott zöngétlen spiransok természetesen egybefolytak a tenuis aspiratákból keletkezett azonos hangokkal.

IV. Ezek után állott be a Verner-féle törvény neve alatt ismert processus, a zöngétlen spiransok zöngésekké váltak ott, a hol nem állott közvetlenül előttük a hangsúly: **brápör* tehát megmarad, ellenben **fapér*-ből **fadér* lesz. Az így keletkezett zöngés spiransok azután egybefolytak azokkal, a melyek eredeti media aspiratából állottak volt elő.

V. Erre következett — Kluge szerint — a germán mással-

*) Paul — legalább régebben (1874) — nem tartotta valószínűnek hogy a lautverschiebung már abban az időben kezdődött, a mikor a később különvált germán nyelv még dialektusa volt az idg. nyelvcsaládnak; az aspirata elváltozásának tárgyalásánál így emlékezik meg e lehetségről: «Man müsste dann etwa annehmen dass die lautverschiebung in eine zeit zurückreicht, in welcher das deutsche noch ein dialekt der indogerm. ursprache war der mit den übrigen dialekten in ununterbrochenen zusammenhange stand. Ich glaube nicht dass jemand dieses warscheinlich finden wird.» (*Beitr.* I, 197. l. jegyz.)

hangzó-kettőzés és annak közvetlen következményei. Czélszerű, ha itt megint három kisebb aktust különböztetünk meg:

a) a *b d γ* zöngés spiransok, ha egy *n*-nel kezdődő, hangsúlyos szótag következik rájuk, assimilálják azt az *n*-t is s így kettős (nyújtott) spiransok állanak elő, tehát **liγnó-* > **liγγó-* stb.;

b) a *b d g* zöngés explosivák (melyek eddig még változatlanul voltak meg) ugyanazon esetben a következő *n*-nel együtt *bb*, *dd*, *gg* nyújtott explosivákká lesznek: **lug-ná* > **luggá*;

c) az a) alatt említett *bb dd γγ* csoportok explosivákká, *bb dd gg*-vé lesznek és így egybefolynak az előbbi pontban említett hangokkal, tehát **liγγó-* > **liggó-*.

VI. Mint új aktus következik azután a *mediáknak tenuisokká való változása*. Itt két esetet különböztetünk meg:

a) az egyszerű mediák egyszerű tenuisokká lesznek, *b* > *p*, *d* > *t g* (*ġ* és *g*) > *k* (illetőleg *kū*) pl. **jugóm* > **jukóm*.

b) a kettős mediák kettős tenuisokká lesznek, *bb* > *pp*, *dd* > *tt*, *gg* > *kk*, pl. **liggō-* > **likkō-*, **luggā* > **lukkā* stb. Paul volt az első, a ki erre a változásra figyelmeztetett, ő azonban egészen külön aktusnak tartotta, mely a germ. lautverschiebung teljes befejezése után ment végbe (*Beitr.* VII, 133. 2. jegyz.). Kluge úgy határozta meg a dolgot, hogy a kettős mediák elváltozása lényegileg azonos az egyszerű mediák tenuisokká változásával és ezzel egyidejűleg állott be. (*Beitr.* IX, 175.)

VII. Ezen elváltozásokhoz járul végül mint utolsó aktus a *spiransok egy részének explosivhanggá változása*.

Itt újra két esetet kell megkülönböztetnünk:

b) *sp* > *st*, *zd* > *zd*, például **(le)laspa* > **lasta*; **mizdō* > **mizdō*.

a) *mb* > *mb*, *nd* > *nd*, *nγ* > *ng*, pl. **iūnγa-* > **iūnga-* stb.

A felsorolt mássalhangzóváltozások mind a germán ősnyelv idejében mentek végbe. Az egyes germán nyelvek különválása után mindegyiknek mássalhangzórendszere a többi testvérnnyelvétől függetlenül és gyakran eltérő irányban fejlődött tovább.

A *felnémet hangmozdítás chronológiáját* nem szükséges itt hosszasan tárgyalnunk; e sorrendet az emlékek alapján meg lehet biztosan meg lehet állapítani és azért magát a hangmozdítás lefolyását is egyes aktusainak egymásutánja szerint adhattuk elő. Átnézetül röviden összeállítjuk az ott tárgyalt változások sorrend-

jét, hogy közvetetlenül a germán hangmozdítás tényeihez kapcsolhassuk a felnémet hangváltozásokat is.

I. A vocalisok közt álló tenuisok zöngétlen spiransokká válnak: $-t > -\text{ss}$, $-p > -\text{ff}$, $-k > -\text{xx}$.

II. A szókezdő, a cons. után álló és a kettős t affricatává lesz: $t > z$, $tt > zz$ (tz).

III. a) $lp > lpf$, $rp > rpf$.

b) szókezdő $p > pf$;

c) $mp > mpf$; $pp > pf$.

IV. a) A zöngés explosivák elvesztik zöngéjüket (és zöngétlen lenisekké lesznek: $b > l$, $d > d$, $p > g$).

b) A kettős mediák (zöngés lenisek) zöngétlen fortisokká lesznek: $bb > pp$, $dd > tt$, $gg > kk$.

V. A dentalis zöngétlen lenis d (l. IV. a.) tovább fejlődik zöngétlen fortissá, t -vé.

VI. A zöngés spiransok részben zöngés explosivákká válnak: $\text{b} > b$, $\gamma > g$.

VII. A szókezdő, a cons. után álló és kettős k -ból kx (ch) válik.

VIII. A dentalis spirans þ (ð) $> d$.

* * *

Ha sok tekintetben talányszerű marad az eddig tárgyalt hangváltozásoknak beállása, lefolyása, egymásutánja, még sokkal rejtettebbek azok a *motivumok*, a melyek ezen változások beállítását előidézték. Grimm, mint láttuk, a germánok szabadságszeretetéből, mások, mint Scherer, æsthetikai motivumokból, a vocalismusban való gyönyörködésből, a consonantismus elhanyagolásából stb. próbálták kimagyarázni e mozgalmat. Mindezek persze alig egyebek szellemes ötleteknél, a melyeket még csak a valószerűség fokára sem lehet emelni. Hangváltozásokról lévén szó, a motivumoknak is első sorban *hangtaniaknak* kellett lenniök. Azért nézetünk szerint elvi szempontból nagy haladást jelzett Heinzelnek többször említett elmélete, mely egy hangtani momentum, a jésítés felvételével igyekezett e bonyolult kérdéseket megfejteni, bár gyakorlati alkalmazásában a jésítő theoria sem képes megmagyarázni az összes változásokat és magának a jésítésnek beállása is új magyarázatra szorul. De ismeretünk mai fokán nem is vagyunk képesek semmiféle oly hangtani tényezőt megjelölni,

mely a szóban levő mozgalom vagy egyes aktusai beállásának *végső oka* lehetett volna. Nagyon messze vagyunk még attól, hogy teljes képet alkothassunk ép azon korszak nyelvi életéről, a melyekben mind e hangváltozások végbementek. Reconstructio útján összeállíthatjuk ugyan a nyelvnek holt betűkből álló csontvázát, de azok a tényezők, a melyek megelevenítették ezt az élettelen anyagot, a zenei és erősségi aktus, a szótag-, szó- és mondathangsúly stb., még csak nagyon csekély részben ismeretesek előttünk, pedig ezek kétségkívül lényegesen befolytak a hangok változásaira. És kérdés, vajjon fog-e sikerülni a jövő kutatásnak teljesen eloszlatni azt a homályt, mely amaz ősidőknek nyelvi életét még sok tekintetben borítja.

Grimm óta tagadhatatlanul lényegesen módosult a róla nevezett törvény alak és tartalom tekintetében. A benne foglalt egyes tények szabatosabb meghatározást, egyes hangváltozások csaknem megdönthetetlen magyarázatot nyertek, a nyelvhasználat és nyelvtörténet számos pontra világot vetett. De módosult a törvénynek, mint olyannak felfogása is. Grimm valóban egységes törvénynek tekintette az egészet, melynek részei szerves összefüggésben vannak egymással és nem választhatók el egymástól az egésznek kockáztatása nélkül. Ma közel vagyunk hozzá, hogy a Grimm által felfedezett hangváltozásoknak éppen ezt az egységét, a melynek kiemelését Grimm követői a mester legnagyobb érdemének voltak hajlandók tekinteni, teljesen tagadásba vegyük. Előbb-utóbb bizonyára általánosan el lesz fogadva az a nézet, melyet Paul már régebben e szavakkal fejezett ki; «Valóságban az úgyn. két hangmozdítás nem képez egy-egy, a többi hangváltozások köréből kiemelkedő egészet, hanem más változásokkal együtt egész sorát képezik igen sok egyes hangváltozásnak, a melyek a legrégibb időktől fogva egész a legújabb korig egymásután és nagyjából egymásra vonatkozás nélkül mentek végbe». (*Beitr.* I, 191.) Nem egy általános törvénnyel van tehát dolgunk, hanem sok egyes hangtörvénnyel, — ha a Grimm tekintélye és a szokás által szentesített egységet külsőleg még fenn akarjuk tartani — *törvények összegével*; e törvények hol párhuzamosan működnek egymás mellett, hol keresztezik egymást, olykor meg is akasztják egymás hatását. A mássalhangzók *lautverschiebungja* lényegileg nem különbözik egyéb hangváltozásoktól; a vocalismus terén époly hangmozdítások fordulnak elő, mint a minők az itt tárgyaltak (az idg. *eu* diph-

thongus, pl. a gótban és az ófn.-ben *iu*-vá lesz s az úfn.-ben megint *eu*-vé; az idg. *ei* az ősgermánban *ii*-vé, később hosszú *i*-vé, a kfn. korszak vége felé megint *ei*-vé; az idg. *ou*-nak a gótban és ófn.-ben *au* felel meg, a kfn.-ben megint *ou*, az úfn.-ben ismét *au* stb.)

Grimm főérdeme, melyet e hangváltozások felfedezésével és kifejezésével szerzett, nézetünk szerint nem az, a mit Raumer tekintett annak, hogy e változásokat mind *egy* törvénynyé foglalta össze, hanem az, hogy egyáltalában felfedezte bennük a *törvényszerűséget*. Ez a törvényszerűség a *lautverschiebung* egyes részeiben, aktusaiban épűgy, de sőt sokkal inkább nyilatkozik, mint összeségében. E törvényszerűség elve az, a melynek útmutatóúl kell szolgálnia a nyelvtörténeti kutatásban. A nyelvtudomány csak addig tarthat számot a valódi tudomány nevére, a míg ezt az elvet hangoztatja és szigorúan alkalmazza.
